

ANADOLU'DA SELÇUKLU KENTLER SİSTEMİ ve MEKÂNSAL KADEMELENME (1)

Koray ÖZCAN

Alındı: 17.05.2006

Anahtar Sözcükler: Anadolu; Selçuklular;
mekansal kademelenme; kentler sistemi.

1. "Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yerleşme Sistemi ve Kent Modelleri" başlıklı doktora tezimin bir kısım sonuçlarına dayanan bu araştırmanın, hazırlanma sürecinde, her aşamada, yönlendirici ve yürekendirici tutumu ile danışmanlık görevinin ötesinde her zaman 'bilimsel yol gösterici' olarak referans aldığım Prof. Dr. Zekiye Yenen (YTÜ) ile çalışmanın tez kurgusundan makale kurgusuna aktarılmasına ve makale olarak sunulmasına katkıda bulunan Prof. Dr. Sevgi Aktüre (ODTÜ) ve Prof. Dr. Ömür Bakırer (ODTÜ) teşekkürle anılır.

GİRİŞ

Bu araştırmanın konusu, Anadolu'nun ilk Türk-İslâm kolonizasyon dönemi olarak adlandırılan Anadolu Selçuklu siyasi ve yönetsel egemenlik döneminde fethedilmiş, devralınmış ya da yeni kurulmuş kentler dizgisinin oluşturduğu işlevsel ve mekânsal kademelenme kapsamında örgütlendiği öngörülen kentler sisteminin varlığının araştırılmasıdır. Burada temel sorun; sözkonusu kentler sistemi kurgusunu biçimlendiren ya da yönlendiren dinamiklerin neler olabileceği, başka bir ifadeyle, *sistemin temel bileşenleri ve sistemin temel dayanağı ya da kırılma noktası nedir* sorularına yanıt aranmasıdır.

Araştırma kapsamında, Selçuklu dönemi kentler sisteminin, savunma sistemi, üretim-dağıtım sistemleri, yönetim mekanizması ve toprak kullanım-yerleşme politikaları ile bunların yansıması olarak, işlevsel bir kademelenme içinde organize olmuş mekânsal örgütlenmelere dayandığı varsayımından hareket edilmiştir. Dolayısıyla Selçuklu dönemi kentler sistemini yönlendiren birden çok dinamik olduğu ya da sistemin bütünsel bir organizasyon içinde birden çok bileşene dayalı olarak örgütlendiği öngörülmüştür. Bu çerçevede, araştırmanın dayanak noktası; Selçuklu kentler sistemi kurgusunun Türklerin Orta Asya'dan Anadolu'ya yaklaşık iki yüzyıl süren göçleri sürecinde, Orta Asya Türk kültür ve medeniyetinin Anadolu'ya dek taşınmış ya da aktarılmış değerleri ile İran yöresindeki karşılaştıkları İslâm kültürü ve İslâmlaşma sürecinin Türk kültür ve medeniyeti üzerinde yarattığı sosyal, kültürel ve ekonomik dönüşümlere dayalı olarak ortaya çıkan İran Türk-İslâm kültür ve medeniyet değerlerinin, Anadolu coğrafyasında devralınan Bizans (Doğu Roma) kültür ve medeniyeti altyapısı üzerinde örgütlendiğidir.

Araştırma, Selçuklu kültür ve medeniyeti üzerine bugüne dek yapılmış sosyal ve siyasi tarih ağırlıklı çalışmalar ile vakâyî-nâme, menâkıb-nâme, mektûbât ve vakıf-nâme gibi dönemin tarihi kaynaklarının, arkeolojik ve

2. Ortaçağ Türk-İslâm Devletleri ile Anadolu Selçuklu Devleti savunma sistemlerinin karşılaştırması için bakınız: Jansky, 1950, 117-126; Hüseyinof, 1981, 725-740; Köymen, 1988, 1539-1545.
3. Büyük Selçuklu Devleti ile Anadolu Selçuklu Devleti üretim-dağıtım organizasyonlarının mekânsal ve işlevsel altyapısı arasındaki benzerlikler için bakınız: Köprülü, 1942, 267-278; Turan, 1946, 471-496; Nizamü'l Mülk, 1998, 29.
4. Ortaçağ Türk toplumlarındaki İslâm odaklı dinsel örgütlenmeler ve özellikle İslâmî alt felsefelerin gelişimi ve Türk-İslâm devletleri üzerindeki etkileri için bakınız: Günaltay, 1943, 59-99; Turan, 1953, 531-564; Babinger ve Köprülü, 2000, 14.
5. Orta Asya ve İran Türk-İslâm devletlerindeki yönetim kurumları ve Anadolu coğrafyasında örgütlenen Selçuklu ve Osmanlı gibi Türk devletleri üzerindeki etkileri için bakınız: Cahen, 1955-1956, 348-358; Köymen, 1964, 303-380; Uzunçarşılı, 1988, 118-119; Köprülü, 1931, 165-313.
6. Anadolu Selçuklu Devleti toprak kullanım sisteminin tarihsel kökleri için bakınız: Turan, 1948, 549-574; Vryonis, 1968, 205-240; Cahen, 2001, 100-111; Ülken, 1971, 13-37; Ortaylı, 2000, 155-164.
7. Bizans ve Selçuklu kültürlerarası etkileşimin yansımaları için bakınız: Brand, 1989, 1-25; Cahen, 1962, 685-692; Vryonis, 1971, 263-286; Vryonis, 1981, 42-71; Hammond, 1972, 341-343; Wittek, 1936, 149-152; Akdağ, 1995, 2-14.
8. Türk yer adı verme usullerinin tarihsel kökleri ve Anadolu'da Bizans yer adlarının Türkçe etimolojik değişimi için bakınız: Wittek, 1969, 225-228; Alagöz, 1984, 11-23; Gülensoy, 1999, 365-376; Yediyıldız, 1984, 25-41; Scheinhardt, 1976, 99-100.

mimari kalıtlar eşliğinde irdelenmesi ve elde edilen bulguların haritalar üzerine aktarılmasına dayanan bir yöntem kurgusu içine ele alınmıştır.

Araştırmanın zaman dizgisi, Selçuklu döneminin değişken askeri-siyasal koşulları ve sosyal, kültürel ve ekonomik ilişkiler ağının değişen ve dönüşen şartlarının biçimlendirdiği Anadolu Selçuklu Devleti siyasi ve yönetsel düzeninin egemen olduğu XI. yüzyıl sonu ile XIII. yüzyıl sonu arasında kalan yaklaşık ikiyüz yıllık süreç olarak belirlenmiştir.

TARİHSEL ARKA PLÂN

Anadolu'da Devralınan Yerleşik Yaşam Mirası ve Anadolu'ya Aktarılan ya da Taşınan Kültür Değerleri

Türklerin; göçebe ve yerleşik yaşama dair tüm kültürleri ile birlikte; IX. yüzyılda başlayan ve yaklaşık 200 yıl süren Orta Asya'dan Anadolu'ya göç hareketi sürecinde, karşılaştıkları birtakım farklı millet ve kültürlerle temasları sonucunda, Orta Asya kent yaşamına ait kültürlerinin, Horasan, Maverâ-ün-nehir ve Acem-i Irak yörelerinde yayılmış İran-İslâm ve Hint kültürü ile Anadolu'da karşılaştıkları Roma-Yunan kültür ve medeniyetlerinin karşılıklı etkileşiminin bir ürünü olarak; Anadolu'da İslâm dünyasında görülmeyen bir anlayışla, taassuptan uzak Türk-İslâm kültür ve medeniyeti olarak adlandırılan yeni ve özgün bir kent medeniyeti meydana getirdikleri söylenebilir.

Nitekim Anadolu Selçuklu kent kültür ve medeniyeti üzerine yapılmış araştırmalar; savunma sistemleri (2), üretim-dağıtım sistemleri (3), dinsel örgütlenmeler ya da İslâmî alt felsefeler (4), kent ya da eyalet yönetimi-yöneticileri ve kurumları (5) ve toprak kullanım sistemleri (6) gibi Selçuklu kültür ve medeniyet kurumlarının, Orta Asya ya da İran Türk-İslâm Devletleri'nden alınarak, Selçukluların Anadolu'da karşılaştıkları ve karşılıklı sosyal, kültürel, ekonomik ya da hukuksal ilişkiler kurdukları Bizans kültür ve medeniyetine (7) uyarladıkları anlaşılmaktadır.

Selçuklu kültür ve medeniyetinin İslâm-Hıristiyan ya da İran-Türk veya Orta Asya-Türk kültürleri ile karşılıklı etkileşimleri, göçebe-yerleşik farklılıkları ve tarihsel-mekânsal sınırları kapsamında sanatsal düzlemde irdelenirse; Horasan ve Orta Asya'dan gelen grupların yoğun olarak yerleştiği Tokat, Niksar, Sivas ve Kayseri kentlerini kapsayan Danişmendli vilayetinin Orta Asya geleneklerine bağlı ve eski Şaman felsefenin izlerini taşıyan; Malatya-Harpüt yörelerini kapsayan eski Artuklu egemenlik bölgesinin İran ile ilişkilerin yoğunluğuna dayalı olarak İran kültürü etkisinde ve politik merkez olarak başkent Konya ve çevresini kapsayan Orta Anadolu bölgesinin eski gelenek ve kültürden kopuk, Hıristiyan-İslâm kültürlerinin sentezi niteliğinde özgün bir sanatsal anlayışa sahip olduğunu düşündürmektedir (Kuban, 1970, 104-106; Kuban, 1993, 115-125; Kuban, 2001, 24-29; Ögel, 1989, 4-1). Daha genel bir ifadeyle Anadolu coğrafyasında örgütlenen Selçuklu kültür ve medeniyetinin; yaşam biçimi boyutunda İran kültürü ile Orta Asya Türk geleneklerini birleştiren, dinsel boyutta ise Hıristiyanlıkla kaynaşmış ve eski Şaman geçmişinin izlerini taşımakla birlikte İslâm dinine dayandığı söylenebilir.

Anadolu-Türk toponomisi kültürel miras açısından irdelenirse (8); yeni kurulan yerleşmelere verilen adlar ya da Hıristiyan nüfusun hâkim unsur olduğu yerleşme adlarının Türk halk etimolojisi kapsamında değişime uğramasıyla verilen yeni Türkçe yer adlarının izlerinin Orta Asya ve İran-Türk coğrafyasında sürülebilmesi, göçebe ve yerleşik Türk kültür mirasının Anadolu'ya dek taşındığını ortaya koymaktadır. Yine Selçuklu döneminde

bazı önemli ve büyük Anadolu kentlerine unvanlar verilmesi geleneğinin, İran-İslâm kent medeniyeti ve kültürünün Anadolu'ya taşınmış mirası olduğu bilinmektedir (Erzi, 1950, 95-99; Artuk ve Artuk, 2003, 421-446). Bu anlamda, Orta Asya ve İran-İslâm kültür ve medeniyetlerinin Anadolu Selçuklu kentler sistemi kurgusu ve sistemi oluşturan mekânsal örgütlenmeler üzerinde gerek kültür ve medeniyet kurumları gerekse toponomi kökenleri düzeyinde etkili olması kaçınılmaz bir sonuç olarak görünmektedir.

Ancak burada en önemli husus; Anadolu coğrafyasına gelen Türklerin henüz göçebe yaşam geleneğinden tam olarak kurtulmamış ve İslâmlaşma sürecinin de Orta Asya Türk kültür ve medeni değerlerinin yerini tamamen almamış olmasıdır. Başka bir deyişle; Türkler bu dönemde ne tam anlamıyla İslâmlaşmış, ne de Orta Asya geleneksel yaşam biçimlerinden tam olarak kurtulmuşlardır. Nitekim yerleşik ya da yarı göçebe Türkler süreç içinde çiftçi sınıfı olarak köylere ya da asker ve tüccar ve zanaatkar sınıflar olarak kentlere yerleşerek kentleşmiş ve İran-İslâm kültür ve medeniyeti etkisine girmişlerdir (Witteck, 1963, 265-266; Köprülü, 1984, 192-193). Buna karşılık, Orta Asya gelenek ve yaşam biçimlerini koruyan ya da sürdüren göçebe Türkler ise Uc olarak adlandırılan sınır bölgelerdeki verimli yaylak-kışlak alanlarına yerleşmişlerdir (Yinanç, 1944, 171-172; Wittek, 1999, 12). Dolayısıyla Anadolu coğrafyası üzerinde Bizans-Selçuk ikili siyasal egemenlik düzeninin yanısıra, Türk egemenliğindeki alanlarda dönemin kendine özgü koşulları içinde sosyal, kültürel ve ekonomik farklılıklar gösteren; Anadolu'nun Uc bölgelerindeki verimli kışlak-yaylak alanlarında değişken ve geçici koşullar içinde, ekonomisi hayvancılık ve yağmacılığa, dinsel kimliği Şamanist ve İslâmî inançların sentezine dayanan göçebe ya da yarı yerleşik Türkler ile yerleşik yaşam kökeninden gelen ya da yerleşik yaşam biçimini benimseyerek kentleşmiş Sünnî İslâmî inançları taşımakla birlikte Hıristiyan nüfusla karışmış Türkler olmak üzere ikili mekân organizasyonları ortaya çıkmıştır (Lindner, 2000, 34-35; Polat, 2004, 194-195, 198-203).

MEKÂNSAL ARKA PLÂN

İkili Siyasal Yapı, Değişken Sınırlar ve Tarihi Topografya

XI. yüzyıl başında Anadolu'da Hıristiyan Bizans ve Müslüman Türk kültür ve medeniyeti arasında; güneybatıda Tarsus, Misis, Haruniye, Anazarba, Maraş, Besni, Hısn-ı Mansur kentlerinden kuzeydoğuya yönelerek Malatya, Erzincan, Erzen-i Rûm, Hıms, Malazgirt, Ahlat, Erciş kentleri boyunca uzanan siyasal sınırlar; 1064 yılında yetmiş bin hane ve bin kilisesi ile Bizans Devleti'nin en önemli ve gelişmiş sınır kentlerinden biri olan Ani kentinin fethiyle başlayan ve 1071 Malazgirt Zaferi ile zirveye ulaşan Türk fetih süreci sonunda, başta Ahlat ve Erzen-i Rûm olmak üzere birçok Doğu Anadolu kentinin Türk-İslâm egemenliğine girmesiyle batıya doğru ilerlemeye başlamıştır (Le Strange, 1926, 82-88; Abü'l Farac, 1945, 316; Honigmann, 1970, 185-186; Kırcıoğlu, 1970, 111-139).

Bu süreçte; Türk fatih, alperen ve gazilerinin örgütlediği göçebe Türkmen toplulukları Batı Anadolu sahillerine dek yayılmış ve XI. yüzyıldan itibaren de Nicaea (İznik) ya da Laodiceia (Denizli yakını) gibi Bizans kentleri çevresinde yerleşmeye başlamışlardır. Bu gelişmeler sonunda; göçebe Türkmenler ile kentli Bizanslılar arasında alışverişler, ziyaretler ya da evlenmeler gibi karşılıklı sosyal, kültürel ve ekonomik ilişkiler kurulmuştur. XI. yüzyıl başından itibaren ise Bizans Devleti'nin içine düştüğü siyasal karışıklıktan yararlanan Türkmenler, Bizans kentlerinin

9. Anadolu kentlerinin Selçukluların İlhanlı tabiiyet dönemine tarihlenen vergi gelirleri ya da bütçelerine ilişkin toplu liste için bakınız: Togan, 1931, 23-25.

10. Anadolu Selçuklu Devleti'nin siyasal sınırlarına ilişkin çıkarımlar için bakınız: Tekindağ, 1949, 29-34; Cahen, 41-50; Pitcher, 1999, 52; De Planhol, 1968, 224; Wittek, 1999, 1-2.

yerleşim sürecine dahil olmuş ve İznik başta olmak üzere birçok kentte egemen unsur olarak yerleşmişlerdir (Laurent, 1988, 225; Sümer, 1967, 439-441; Akdağ, 1949, 499-500).

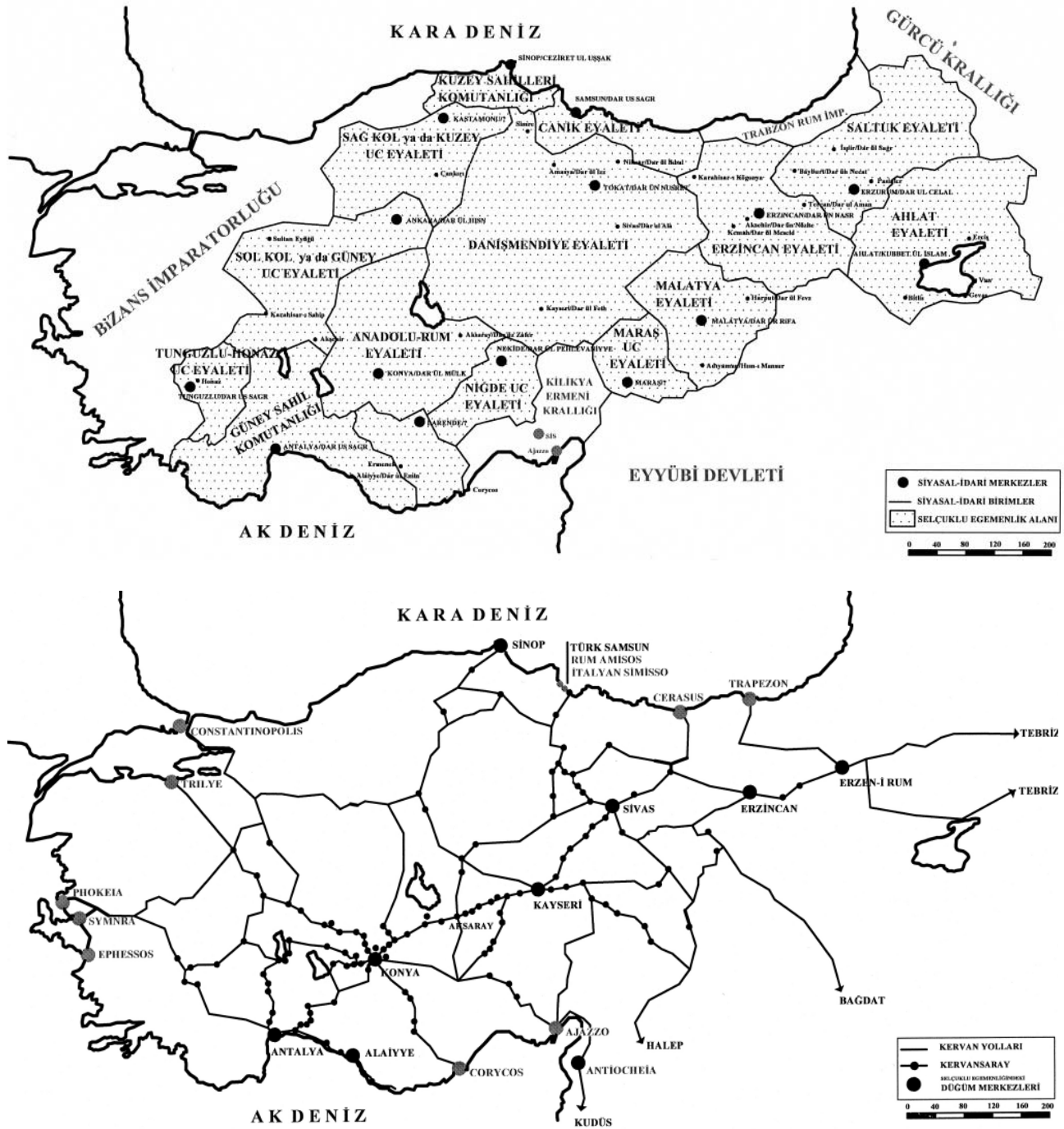
Anadolu'da erken Türk fetih dönemi olarak adlandırılan bu süreçte; Erzincan-Ahlat hattı arasında kalan bölge, Türkmen toplulukların örgütlenme ve harekât merkezleri olarak, ileri bir sosyal ve ekonomik gelişmişlik düzeyine ulaşırken, bölge kentleri de Türk-İslâm felsefesi altında örgütlenmiş dini ve sosyal kurumlarla donatılmıştır (Ayça, 1944-1945, 16; Tuna, 1987: 165).

Burada kentler sisteminin odak ya da düğüm noktaları açısından dikkat çekici nokta; ilk Türk Beyliklerinin Sivas, Erzen-i Rûm, Erzincan ya da Ahlat gibi askeri üs işlevindeki siyasal-yönetmel merkezlerinin, Anadolu'nun milletlerarası ticaret yollarının bağlantı noktalarında konumlanmış olmasına dayalı olarak Selçuklu döneminde de sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasal idare merkezi olma işlevini korumuş olmalarıdır. Nitekim Selçuklu döneminde, doğu-batı milletlerarası ticaret yolu üzerindeki konumuna bağlı olarak sosyal, kültürel ve ekonomik kent kurumlarının yapılandırılmasıyla milletlerarası mübadele merkezi işlevi kazanan ve İslâm halifeliğinin başkenti Bağdat ile rekabet edecek seviyeye ulaştığı söylenen Ahlat kentinin Kubbetü'l İslâm (İslâm'ın kubbesi) unvanı ile adlandırıldığına ve İlhanlı tabiiyet döneminde 51.500 dinar vergi gelirin e sahip olduğuna ilişkin kayıtlar (9), Selçukluların gerileme döneminde bile bölgesinin en büyük kenti olduğunu ortaya koymaktadır (Sümer, 1986, 447-489; Karamağaralı, 2002, 800-806).

Ancak XI. yüzyıl sonunda başlayan ve XII. yüzyıl başlarına dek süren temelde akın ve baskınlarla gerçekleştirilen yağma karakterli Türk yayılması kısa sürmüş, Hıristiyan Batı tarafından örgütlenen Haçlı seferleri sonrasında Türkler, Batı Anadolu sahil bölgeleri ve fetih dönemlerinde ele geçirdikleri birçok Batı Anadolu Bizans kentini terk ederek Orta Anadolu'ya çekilmek zorunda kalmışlardır. Bu gerileme süreci sonunda Bizans-Türk siyasal sınırları Kızılırmak havzasına gerilemiştir. Bu olumsuz gelişmelere bağlı olarak; ilk Türk yayılması sürecinde Kutalmış-Oğlu Süleyman Şah tarafından İznik merkez olmak üzere kurulan Anadolu Selçuklu Devleti de merkezini Konya'ya taşıyarak Orta Anadolu bölgesine çekilmiştir (Kafesoğlu, 1979-1980, 1-28; Turan, 1971, 45-82).

Anadolu'da Bizans-Selçuklu ikili siyasal dengesinin kurulması sonucunu doğuran bu gelişmeler; bir taraftan Selçuklulara organize olma ve Türk siyasal birliğini kurma fırsatını kazandırırken, diğer taraftan da Anadolu'da Türklerin kalıcı olarak yerleşmesine zemin hazırlamıştır. Yaklaşık bir yüzyıl süren bu siyasal denge süreci; Selçuklu Sultanı II. Kılıç Aslan (1156-1192) döneminde, özellikle XII. yüzyılın son yarısından itibaren, Anadolu'nun çeşitli yörelerinde dağılmış olarak hüküm süren Türk devletlerinin ve göçebe Türkmen aşiretlerinin Selçuklu egemenliği altında birleştirilerek Türk siyasal birliğinin kurulması ve Anadolu'da Türk-İslâm kolonizasyon sürecinin başlamasıyla sonuçlanmıştır.

Yukarıda tanımlanan siyasal gelişmeler sonucunda Anadolu'da Selçuklu yönetmel egemenlik alanı (10); batıda Uc olarak adlandırılan Marki (Fethiye) Körfezi ve Dalaman Çayı-Tunguzlu-Honaz-Karahisar-ı Sahip-Kütahya-Ankara-Kastamonu-Sinop hattı, güneyde Kilikya Ermeni Krallığı sınırlarına dek uzanan Antalya-Alâfiyye-Silifke hattı sahil bölgeleri, kuzeyde Amasya-Niksar-Tokat boyunca uzanan Yeşilirmak ve Kelkit vadileri ile Trabzon Rum İmparatorluğu sınırlarına dek uzanan Sinop-Ordu-Giresun hattı sahil bölgeleri ve Karadeniz'in kuzey sahilindeki

Harita 1. Anadolu'da Selçuklu dönemi siyasal-idari örgütlenme ve egemenlik sınırları (XII-XIII. yüzyıllar).

Bu harita Ibn Bibi (1941), Aksaraylı (1943), Aksaraylı (2000), Münecimbaşılı (2001) yorumlanarak hazırlanmıştır (Özcan 2005).

Harita 2. Anadolu'da Selçuklu dönemi ulaşım sistemi ve kervansaraylar ağı.

Bu harita Özgerin (1959) ve Özgerin (1965) güncelleştirilerek hazırlanmıştır (Özcan 2005).

Kıpçak sahrası, doğuda Arap-İslâm kültür ve medeniyeti egemenlik alanları dışında kalan Elbistan-Malatya-Erzincan-Erzen-i Rûm hattından Çoruh Vadisi'ne dek uzanan bölgeyle sınırlandırılmıştır (**Harita 1**).

Anadolu'da bu yönetsel sınırlar içinde kalan bölgelerde, XI. yüzyıl sonu ve XII. yüzyıl başı arasındaki dönemde, Selçuklu egemenliğinde İslâm minberi gönderilmiş en az yetmiş kent bulunduğu ilişkin kayıtlar, dönemin sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasal ilişkiler örgüsü ve üretim-dagıtım organizasyonları kapsamında bütünsel bir kentler sisteminin

Harita 3. Anadolu'da Selçuklu dönemi savunma sistemi ve mekansal bileşenleri.

parçalarını oluşturabilecek altyapının var olduğunu düşündürmektedir (İmadeddin Al-İsfahâni, 1943, 56; Anonim Selçuk-Nâme, 1952, 25).

KENTLER SİSTEMİNİN BİLEŞENLERİ

Anadolu'da XII.-XIII. yüzyıllarda dönemin askeri ve siyasal koşulları ile milletlerarası ticaret potansiyeli kapsamında örgütlendiği öngörülen Selçuklu kentler sisteminin; savunma organizasyonları, yönetim mekanizması ve üretim-dağıtım sistemleri gibi bir dizi bileşene dayandığı düşünülmektedir. Bu bileşenler, vakıf-nâme ve vakâyî-nâmeler gibi döneme ilişkin yazılı kaynaklar ile arkeolojik ve mimari buluntular gibi görsel veriler eşliğinde irdelenecektir.

Savunma Sistemi; Askeri Organizasyon ve Yapılanmalar

Burada Selçuklu savunma sisteminin askeri örgütlenmesinden çok mekânsal örgütlenmeleri ortaya konacaktır. Dolayısıyla, Uc eyaletleri ve sahil komutanlık merkezleri ile askeri üs ya da harekât merkezi işlevindeki kentler ve Karahisar yerleşmelerinden oluşan mekânsal örgütlenmeleri değerlendirilecektir. Buradan hareketle, Selçuklu savunma sistemi yerleşme ve yönetim organizasyonları açısından değerlendirilirse; Arap-İslâm devletlerinden miras alınan Hıristiyan devletlerle sınır olan bölgeleri Uc olarak adlandırma geleneği ve İran Türk-İslâm devlet geleneğinden gelen Uc bölgelerde ülke savunması ve fetihçi bir unsur olarak göçebe ya da yarı-göçebe toplulukların yerleştirilmesi uygulaması ile Anadolu'da karşılaştıkları askeri nitelikli Bizans *akritai* ve *kleisura* adı verilen sınır güvenlik kurumlarının sentezine ve Abdâlân-ı Rûm, Gaziyân-ı Rûm, Ahiyân-ı Rûm ve Baciyân-ı Rûm gibi dini, askeri ve meslekî temele dayanan Türk-İslâm örgütlenmelerinden (11) oluşan bir savunma sistemi kurduğu söylenebilir (Harita 3).

11. Aşıkpaşaoğlu Tarihinde Anadolu'da Selçuklu döneminde örgütlenen dini-askeri-meslekî temele dayanan zümreler Abdâlân-ı Rûm, Gaziyân-ı Rûm, Ahiyân-ı Rûm ve Baciyân-ı Rûm olarak zikredilmiştir. Bakınız: Aşıkpaşaoğlu, 1970, 32-33.

Selçuklu savunma sisteminin askeri ve stratejik temelini oluşturduğu anlaşılan Uc eyaletlerinin; sınır bölgelerinde akın ve fetihler yapmak, anti-feodal ayaklanmaları bastırmak, devlet adına vergi toplamak, başkente

12. Selçuklu vakâyi-nâmelerinde Antalya'nın fethine ilişkin olarak bakınız: Ibn Bibi, 1941, 43-46; Ibn Bibi, 1996, I, 115-120; Anonim Selçuk-Nâme, 1952, 27-28.

13. Selçuklu vakâyi-nâmelerinde Aksaray kentinin unvanına ilişkin kayıt için bakınız: Anonim Selçuk-Nâme, 1952, 25.

14. Selçuklu döneminde Hıristiyan Batı devletleri ile karşılıklı ekonomik-siyasal ilişkilerin kurulması amacıyla yapılan ve Ahid-nâme adı verilen birtakım ticaret imtiyazlarını içeren anlaşma metinleri için bakınız: Martin, 1980, 321-330; Delilbaşı, 1983, 95-97; Delilbaşı, 1987, 481-483; Turan 1988: 109-146.

giden elçilerin güvenliğini sağlamak, belli miktarda asker beslemek gibi askeri hizmetler karşılığında alp ve gazilerden oluşan Gaziyân-ı Rûm olarak adlandırılan Türkmen ailelerinin organize ettiği askeri teşkilat ile Selçuklu yönetimince yapılan savaşlara katılma ya da belli miktar asker besleme gibi askeri hizmetlere dayalı olarak tahsis edilen aylak ve kıslak ya da kent ve köyleri kapsayan iktâ topraklara dayalı olarak kurulduğu anlaşılmaktadır (Shaw, 1985, 9-10; Köprülü, 1999, 73-77; Köymen, 1988, 91-99).

Öte yandan, Selçuklu savunma sisteminin mekânsal etkilerinin; Sultan I. Gıyaseddin Keyhüsrev tarafından ekonomik temele dayanan askeri politikalar gereğince Antalya'nın fethedilmesi (12), Sultan II. Kılıç Aslan tarafından Aksaray kentinin yeniden iskân edilerek, Dârü'l cihâd (cihâd yeri) veya Dârü'z zafer (zafer yeri) ya da Dârü'r ribât (askeri üs) unvanları (13) ile adlandırılması ve Sultan I. Alâaddin Keykubad döneminde Keykubâdiye Sarayı'nın yaptırılması ile ikinci bir siyasal-yönetimsel başkent işlevi kazanarak, Dârü'l mülk (başkent) ya da Dârü'l feth (fetih yeri) unvanları verilen Kayseri'nin askeri harekât üssü olarak kullanılması biçiminde gerçekleştiği söylenebilir (Oral, 1953, 501-517; Edhem, 1982, 69-87; Buse, 1978, 818).

Dönemin askeri ve siyasal koşulları içinde; doğuda başlayan Moğol istilası tehdidine karşı Konya, Kayseri, Sivas ve Erzincan gibi kentlerde yeni sur faaliyetlerine başlandığına ilişkin vakâyi-nâme kayıtları ise savunma sisteminin kentsel mekân organizasyonları üzerindeki etkilerini ortaya koymaktadır (Cenâbi, 2000, 253; Anonim Selçuk-Nâme, 1952, 29-30; Ibn Bibi, 1941, 99-100; Ibn Bibi, 1996, I, 271-274).

Üretim Sistemleri; Ekonomi Politikaları ve Tarım-Zanaat Faaliyetleri

Selçukluların, Anadolu'yu milletlerarası ticaret alanı içine sokabilmek ve yabancı ülkelerle sosyal, ekonomik, kültürel ve siyasal ilişkileri geliştirerek, Türk-İslâm kolonizasyon sürecinin mekânsal altyapısını oluşturmayı hedeflemişlerdir. Bu kapsamda; vergi muafiyetleri, ticaret serbestliği ve sigorta kurumunu kapsayan ticaret anlaşmaları ya da ahid-nâmeler (14) ile tüccarlara can-mal güvenliği ya da konaklama olanakları sağlamasının yanısıra diğer her türlü ihtiyaçlarının karşılanması için vakıf olarak inşa edilen köprü ve kervansaray ya da *ribât* yapıları ile desteklenen milletlerarası ticaret ağı ile bütünleşik bir üretim-dağıtım sistemine dayanan sistemli bir ekonomi politikası izlemişlerdir (Bratianu, 1929, 166-168; Turan, 1946, 471-496; Turan, 1964, 214-220; Turan, 1990, 117-126; Cahen, 132-143).

Selçukluların izlediği ekonomi politikaları ve kurguladıkları üretim sisteminin Anadolu kentler sistemi üzerindeki yansımalarının; tarihi-fiziki coğrafya ve doğal kaynak varlığı ya da potansiyeli, milletlerarası ekonomik ilişkiler ve dağıtım sistemi, meslekî-dinî örgütlenmeler ve geleneksel yaşam biçimi ve askeri-siyasal potansiyeller olmak üzere bir dizi değişikene dayandığı söylenebilir. Bu çerçevede, Selçuklu kentler sisteminin üretim organizasyonları düzeyindeki ürünleri; üretim-dağıtım ya da aktarma-harekât merkezleri, farklı dinsel-siyasal yapılanma ya da propaganda merkezleri ile geleneksel üretim ve göçebe-yarı-göçebe yaşam biçimine dayalı aylak-kıslak işlevindeki mevsimlik yerleşmeler ile Müslüman-Türk ve Hıristiyan-Bizans kırsal topluluklarının tarımsal araç-gereç ve araziler vermek ya da vergi muafiyetleri tanımak gibi çeşitli teşviklerle iskân edildiği tarımsal yerleşmeler ya da köyler olarak tanımlanabilir (Turan, 1959, 137-152; Akdağ, 1995, 24-31; Cahen, 2001, 86-89).

15. De Clavijo, Selçuklu dönemi sonuna tarihlenen Orta Asya seyahatinde Erzincan kentine ilişkin olarak, Rubruck'u destekler nitelikte, kent nüfusunun çoğunluğunun Rum ve Ermenilerden oluştuğunu söylemekle birlikte, kırsal alanlarda Müslüman Türklerin yerleştiğini kaydetmektedir. Erzurum ile ilgili olarak ise kentte Ermeni nüfusun azlığından ve kentin harap olduğundan bahsetmektedir. Karşılaştırma için bakınız: Von Rubruck, 2001, 137-141; De Clavijo, 1993, 81-87.

Tarımsal üretim ve yerleşme politikalarına dayalı olarak kırsal boyutu açıklanan Selçuklu üretim sistemi, kentsel üretim organizasyonları kapsamında değerlendirilirse; Anadolu'nun Türk-İslâm kolonizasyon sürecinin, fethedilen kentlerde asker ya da yönetici sınıflar olarak yerleşen Türkler ile süreç içinde zanaatkâr ve tüccar ya da dini sınıflar olarak kentlere yerleşen Türkler olmak üzere iki farklı sosyal ve kültürel aşamada gerçekleştiği görülmektedir. Bunun temel nedeni; kentlerdeki zanaat faaliyetlerinin Hıristiyan Rum ya da Ermeni nüfusun elinde olması ve Selçuklu sultanlarının yabancı tüccarlara verdiği imtiyazlar ile temelde göçebe karakterli Türk nüfusunun kent yaşamına süreç içinde alışmasına dayalı olarak kentlerde henüz demografik olarak üstünlük sağlayamamış olmasıdır. Nitekim XIII. yüzyıl ortasında Tebriz-Ani-Erzincan-Erzen-i Rûm-Sivas-Kayseri-Konya-Ayas güzergâhını izleyerek Anadolu'yu kateden Rahip Rubruck (15), Selçuklu başkenti Konya'da yerleşmiş Cenevizli ve Venedikli iki tüccarın Anadolu şaplarının tekeline ellerinde bulundurduğunu, Erzincan başta olmak üzere Doğu Anadolu kentlerinin tamamen Hıristiyan Rum, Ermeni ve Gürcülerden oluştuğunu ve Anadolu'da nüfus bakımından Hıristiyan-Rum ve Ermenilerin egemen olduğunu söyleyerek, Müslümanların ülke nüfusunun onda biri bile olmadığını kaydetmektedir. XIII. yüzyıl sonunda, 1290 yılı, Harput (Hısn-ı Ziyad) kentinde bir Ermeni rahibin dini propagandası ile Müslüman-Hıristiyan halk arasında çıkan olaylar sonucunda, kentteki ticaret faaliyetlerinin yaklaşık bir ay süreyle durduğuna ilişkin kayıtlar ise kentlerdeki ticaret-zanaat faaliyetlerinde, XIII. yüzyıl sonunda bile, Hıristiyanların egemen etnik unsur olduğunu ortaya koymaktadır (Abü'l Farac, 1945, II, 633). Bu verilere dayanılarak, Anadolu kentsel yaşamı ve üretim organizasyonlarının temelde Hıristiyan Rum ve Ermenilerin elinde bulunduğu ve Türklerin ancak belirli bir tarihsel-mekânsal evrim süreci sonunda gerek kentsel gerekse kırsal alanlarda egemen etnik unsur haline geldiği söylenebilir.

Ancak daha erken bir döneme, XII. yüzyıl sonuna, tarihlenen iki Yahudi tüccarın ya da Frederich Barbarossa komutasındaki III. Haçlı seferine katılan tarihçilerin kayıtlarından, daha XII. yüzyıl sonunda Toros Dağları'nın kuzeyinden Ağrı dağına dek uzanan bölgenin Müslüman Türkmenlerin yaşadığı bölge olarak tanımlanması, (Eickhoff, 1972, 269-280; Tudelalı Benjamin-Ratistonlu Petachia, 2001, 44, 95) ve Venedikli tüccar ve seyyâh Marko Polo'nun Anadolu'yu "Türkmen ülkesi" olarak adlandırarak, Hıristiyan-Ermeni ve Rumların kentlerde yaşadığını ve zanaat-ticaret faaliyetleri ile uğraştığını, Müslüman Türkmenlerin ise genellikle dağlık ve ovalık bölgelerde yerleştiğini ve hayvancılık ya da el sanatları uğraştığına ilişkin tespitleri (T'serstevens, 1955, 74-76), Türklerin XII. yüzyıldan itibaren Anadolu'nun özellikle kırsal alanlarında yoğun etnik unsur olarak yerleştiğini düşündürmektedir.

Bu kayıtlardan; Rubruck'un din adamı kimliği ve misyonuna dayalı olarak (ihtiyatla karşılanmak şartıyla) dinsel-demografik verilere, Yahudi tüccarlar Tudelalı Rabbi Benjamin ve Regensburglu Petachia ile Venedikli tüccar Marko Polo'nun ise ekonomik veriler üzerine yöneldiği anlaşılmaktadır. Ancak her iki kayıttaki ortak nokta, Anadolu kentlerinin demografik yapısında ve üretim faaliyetlerinde henüz Türklerin üstünlük sağlayamamış olmasıdır.

Selçuklu egemenlik dönemi sonuna tarihlenen seyahat anlatılarında ise Türk unsurların kırsal alanların yanısıra kentsel alanlarda da egemen etnik unsur haline geldiği görülmektedir (Ibn Batuta, 1929, 124-126; Bush, 1983, 509-533). Nitekim XIV. yüzyıl başında Anadolu'dan geçen Arap

16. Selçuklu kentlerindeki çarşı ve pazar sayılarının belirlenmesinde kullanılan vakıf-nâme kayıtları için bakınız: Bayram ve Karabacak, 1981, 31-61; Turan, 1947, 197-221; Turan, 1948, 17-145; Turan, 1950, 364-365; Bayat, 1991, 5-19; Yinanç, 1982, 5-14; Yinanç, 1984, 299-307. Özellikle Kırşehir için irdelenen vakâyi-nâme kayıtları için bakınız: Temir, 1989, 106-118.

seyyah Ibn Battuta'nın Anadolu kentlerinde üretim faaliyetlerinin Ahi örgütleri elinde olduğunu ve kırsal alanlarda çok sayıda Ahi zaviyeleri bulunduğunu kaydetmesi ya da XIV.-XV. yüzyıllarda Samsun limanından Anadolu'ya giren Alman hacıların seyahat anlatılarında, Karadeniz kıyısındaki Samsun kentinin bir Türk kenti olarak tanımlanması ve Akdeniz kıyısındaki Antalya kentinin nüfusunun Hıristiyan, Yahudi ve Türklerden oluştuğunun ve kentte çok sayıda Hıristiyan tüccarın varlığından bahsedilmesi, Türklerin Anadolu kentlerinde egemen etnik unsur olmasının belirli bir süreç içinde gerçekleştiği ortaya koymaktadır.

Bu sürecin, temelde göçebe yaşam ve üretim biçimine dayalı olarak yaylak ve kışlak alanlarında kurulan geçici yerleşimlerden, Selçuklu üretim politikalarının getirdiği muafiyet ve teşviklerle çiftçi ya da köylü sınıflar olarak kırsal yerleşmelere yönelmesi ve özellikle Ahiyân-ı Rûm ve Bacıyân-ı Rûm gibi meslekî-dini örgütlerinin desteğinde süreç içinde varlıklı zanaatkâr-tüccar sınıflar olarak kentlere yerleşmesi biçiminde bir evrim izlediği söylenebilir. Dolayısıyla Türklerin gerek kentsel yaşam geleneğine gerekse üretim organizasyonlarına katılımı ve etkin olmalarının, fütûvvetin Anadolu'ya girmesi ve kentlerde Ahi adı verilen meslekî örgütlenmelerin kurulması ile sonlanan süreçte gerçekleştiği ve vakıf kurumu kapsamında gerçekleştirilen sosyal, kültürel ve ekonomik kamusal yapı faaliyetleri ile Ahiler tarafından örgütlenen ticaret-zanaat faaliyetleri kapsamında Anadolu kentlerinin uzmanlaşmış ticaret merkezleri haline geldiği anlaşılmaktadır. Nitekim Selçuklu döneminde Ahilik merkezi olarak ön plana çıkan Kayseri'de külâh-dûzlar, debbâğlar, bakırcılar başta olmak üzere otuz iki farklı esnaf ve zanaat zümresinin örgütlendiği büyük bir zanaat sitesi kurulduğuna ilişkin kayıtlar, Ahi örgütlenmelerinin kırsal üretimin yanı sıra kentsel üretim faaliyetlerinde de etkin olduğunu göstermektedir (Bayram, 1994, 38-39).

Selçuklu dönemi vakâyi-nâme ve vakıf-nâme kayıtları (16), üretim faaliyetleri ve ticaret-zanaat potansiyellerine dayalı olarak kentler arasında var olduğu öngörülen kademelenme açısından değerlendirilirse, başkent Konya'da 31, Kırşehir'de 20, Sivas'ta 19, Kayseri'de 11, Tokat'ta 5, Akşehir'de 3 ve Amasya'da 3 çarşının varlığı belirlenebilmektedir. Bu tespitlerden, ticaret-zanaat faaliyetleri kapsamında Selçuklu döneminde Anadolu'nun gelişmiş merkezlerinin Konya, Kırşehir, Sivas ve Kayseri kentleri olduğu söylenebilir. Burada başkent işlevi üstlenmiş Konya ve milletlerarası ticaret merkezi işlevindeki Sivas dışında Kayseri ve Kırşehir kentlerinin öne çıkması, sözkonusu kentlerin Anadolu'da Ahi örgütlerinin kurulduğu merkezler olması ve Ahilerin kentlerin ekonomik yaşamı üzerindeki etkinliğini göstermesi açısından önemlidir.

Öte yandan Selçuklu sultanları ya da devlet yöneticilerinin örgütlediği medrese veya dârü's şifâ ya da kervansaray gibi kamusal-anıtsal yapı faaliyetlerinin vakıf-nâme kayıtlarındaki tarihi topografya verileri toponomi boyutunda değerlendirilirse; atârlar (baharatçılar), kassâblar (kasaplar), haffâflar (kunduracılar), bezzâzlar (bezciler), cevâhirler (kuyumcular), külâh-duzlar (örgücüler) debbâğlar (dericiler), kazâzlar (ipekçiler) çarşıları ya da at pazarı veya koyun pazarı veya *kayseriye* adı verilen değerli malların alım-satımının yapıldığı kapalı çarşı veya kapanlar ya da yabancı tüccarların yerleştiği *fonduk* gibi çarşı ya da pazar veya mahalle toponomilerinden, kentlerdeki aynı tür üretim faaliyetleri ile uğraşan esnaf ve zanaatkârların ortak mekânlarda toplanarak, çarşı ve pazar ya da hanlar veya dükkanlar içinde örgütlendiği ve bu üretim faaliyetlerinin; üretim ölçek ve hammadde türüne göre alansal gereksinim ya da alım-satım hizmet kitlesi ve güvenlik unsurlarına dayalı olarak

17. Selçuklu döneminde Anadolu dağıtım sisteminin mekânsal ürünleri olarak vakıf yoluyla yapılandırılan tesisler ve geliş(tiril)en güzergâhlar için bakınız: Köprülü, 1977, 321-339; Turan, 1946, 471-496; Taeschner, 169-193; Taeschner, 1981; Erdmann, 1961; Özergin, 1959, 38-54; Çulpan, 1975, 55-83; İltis, 1978, 19-22.

kent içi (sur içi) ve kent dışı (sur dışı) olmak üzere farklı mekânlarda gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır.

Selçuklu döneminde Konya, Kayseri, Sivas, Ereğli, Malatya, Aksaray ve İskilip gibi kentlerde zanaat-ticaret alanındaki gelişmelere dayalı olarak özellikle alım-satım faaliyetleri ve vergi denetimini sağlamak amacıyla, kentlerin demografik yapısına göre Müslüman ya da Gayri Müslimlerden oluşturulan ve kent yönetiminde etkin görevi olan *iğdişlik* kurumunun varlığına ilişkin kayıtlar, Selçuklu döneminde alım-satım ve üretim faaliyetlerinin gelişmişlik düzeyini ortaya koymaktadır (Sümer, 1985, 9-23; Baykara, 1997, 681-693).

Selçuklu dönemi kaynaklarından Sivas'ta Rum piskoposların yerleştiği, Ermenilerin kendilerine mahsus Ermen-hânelerde ikâmet ettiği ya da Medrese-i Bulgarî'nin varlığından ticaretle uğraşan Bulgar Türklerinin yerleştiği ve Cenevizlilerin de bir ticaret kolonisi ve şapel inşa ettikleri bilinmektedir (Heyd, 1975, 611-612; Bratianu, 1929, 168; Turan, 1950, 449-451; Bayram ve Karabacak, 1981, 31-61). Başkent Konya'da ise çok sayıda Yahudi ve Hıristiyan din adamının yanısıra kendilerine mahsus kiliseleri olan Türkçe konuşan Hıristiyan Türklerin yerleştiği, Venedikli tüccarlara hizmet veren bir konsolosluk kurduğu, Maliki mezhebine tâbi Kuzey Afrikalı (Magribli) Müslümanların bir mahalle kurarak yerleştiği ve Mescidü'l Megârîbe (Magribî Camisi)'yi inşa ettiği, Ermenilerin ise genellikle ticaretle uğraştığı ve Ermen-hâne adı verilen hanlarda kaldıkları, Kayseri'de ise Bizans döneminde yerleştirilen Rum ve Ermenilerin kendilerine ait mahalleri olduğu ve Pisalı Latin tüccarların koloni kurduğu, Ahilik merkezi Kırşehir'de ise Ermenilerin kendilerine mahsus çarşıları bulunduğu anlaşılmaktadır (Kayaoğlu, 1985, 22-25; Baykara, 1985, 75-77; Temir, 1987, 110, 116).

Selçuklu döneminde, Erzincan'ın Avrupa'ya satılan *bocchassini* veya *buharin* adı verilen pamuklu dokumaların, Ankara'nın kumaş ve şapka üretiminde hammadde olarak kullanılan sof adı verilen yünlü kumaşların, Aksaray'ın halı ve kilim ile denizci örtülerinin, Tunguzlu'nun ak-âlemlî adı verilen altın işlemeli ipekli dokumaların ve Kastamonu'nun sahtiyân adı verilen işlenmiş ve boyanmış derilerin üretim merkezleri olduğuna ilişkin kayıtlar, Anadolu kentlerinin ülkesel düzeyde belirli bir üretim sektöründe uzmanlaşmış ticaret-zanaat merkezleri haline geldiğini düşündürmektedir (Uzunçarşılı, 1933, 287-291; Turan, 1990, 100-117; Bakır, 2001: 766-767).

Dağıtım Sistemleri: Kervansaraylar ve Köprüler Ağı

Selçuklu sultanları (17); Konya odak olmak üzere kuzeyde Sinop ve Samsun ile güneyde Alâîyye ve Antalya limanları arasında ulaşım bağlantısını kurmak yoluyla Güney Rusya-Suriye-Mezopotamya ve Orta Asya-Hindistan-İran-Avrupa yönünde uzanan kuzey-güney ve doğu-batı milletlerarası ticaret potansiyelini Anadolu coğrafyasına çekebilmek için İran-İslâm ve Orta Asya-Türk devlet geleneğinden gelen miras kapsamında, Sultan ya da yüksek devlet görevlileri tarafından milletlerarası ticaret yolları üzerinde vakıf olarak yaptırılan tüccar kervanlarının konaklama-güvenlik-sağlık gibi gereksinimlerinin karşılanması yanında *berid* ya da *yâm* adı verilen haberleşme ve istihbarat faaliyetlerinin gerçekleştirilmesine de hizmet eden kervansaray-*ribât* ya da *menzil-derbend* gibi sosyal-ekonomik ve askeri işlevli yapılar ve köprülerle desteklenen bir dağıtım sistemi kurmuşlardır.

Sözlü bilgiler ya da görsel kalıntılara veya toponomi verileri eşliğinde bugüne dek varlığı belirlenebilen Selçuklu dönemine tarihlenen yaklaşık 132'nin üzerinde kervansarayın Anadolu coğrafyasındaki dağılımı

18. Anadolu'da Selçuklu dönemi kervansaraylarının sayısal dağılımı ve tarihlendirilmesi üzerine toplu bir değerlendirme için bakınız: Özergin, 1959, 38-54; Özergin, 1965, 141-170.

19. Anadolu Selçuklu Devleti toprak düzeninin Orta Asya ya da İran Türk-İslam devlet geleneklerine köklenen yönetsel niteliği ve tarihsel bağları için bakınız: Turan, 1948a, 549-574; Turan, 1988a, 951-959; Ülken, 1973, 1-62; Cahen, 2001, 100-111; Cahen, 1986, 1088-1091; Uzunçarşılı, 1988, 113-117; Ortaylı, 2000, 155-161.

irdelenirse (18), Selçuklu dağıtım sisteminin, Bizans siyasal-yönetimsel egemenlik düzeni devre dışı bırakılarak, doğu-batı ve kuzey-güney milletlerarası ticaret yolları olmak üzere iki eksenle odaklandığı söylenebilir (Harita 2).

Bu eksenlerden birincisi, Ayas ya da Antalya veya Alâîyye'den başlayan ve Konya'da odaklanarak Orta Anadolu üzerinden Aksaray-Kayseri-Sivas-Erzincan-Erzen-i Rûm-Erciş-Iğdır yoluyla Tebriz'e uzanan doğu-batı ticaret yoludur (Özergin 1959: 63-87). Dönemin tarihi kaynaklarında, sadece Kayseri-Sivas arasında yirmi dört kervansarayın varlığından bahsedilmesi (Cahen, 1968, 46) ya da Selçuklu dönemi anıtsal yapılarının coğrafi dağılımı üzerine yapılmış araştırmalarda, dağıtım sisteminin temel bileşenlerinden köprü yapım faaliyetlerinin özellikle orta Anadolu bölgesinden geçen kervan yolları üzerinde yoğunlaştığının belirlenmesi (Çulpan, 1975; İltter, 1978), doğu-batı ticaret yolunun Selçuklu dağıtım sisteminin birinci kademeyle toplayıcı-dağıtıcı bağlantısı olduğuna işaret etmektedir (Harita 2).

İkinci eksen ise Antalya veya Alâîyye ya da Ayas başlangıç olmak üzere Konya-Aksaray-Kayseri üzerinden Sivas'ta düğümlenerek Erzincan-Erzen-i Rûm yoluyla Tebriz veya Tokat-Amasya yoluyla Sinop ya da Samsun limanlarına ulaşan kuzey-güney ticaret yoludur (Özergin 1959: 108-122).

Selçuklu dağıtım organizasyonları kentler sistemi açısından değerlendirilirse; Anadolu kentlerinin, odak-düğüm (Konya-Sivas) ya da aktarma-dağıtım (Antalya-Sinop) veya bağlantı (Aksaray) merkezleri gibi, farklı işlevlerde uzmanlaşmış merkezler haline geldiği, ulaşım araç ve teknolojisine dayalı olarak belirli mesafelerle konumlandırılan kervansaray ve ribâtların ise konaklama işlevinin ötesinde sosyal, kültürel ve ekonomik çekim merkezleri olarak gelecekteki potansiyel yerleşmelerin çekirdeğini oluşturdukları söylenebilir (Özcan, 2005, 96-98). Bu çerçevede, Selçuklu kentler sistemi işlevsel açıdan Konya odak, Sivas düğüm, Sinop ve Samsun ile Alâîyye ve Antalya kentleri ise sisteme giriş-çıkış merkezleri olmak üzere kademelendirilebilir (Harita 2).

Yönetim Sistemi; İdarî Örgütlenme ve Yönetim Biçimleri

Anadolu Selçuklu Devleti yönetim sistemi; siyasal açıdan Bizans-Selçuklu ikili siyasal yapısı; sosyal ve kültürel açıdan göçebe-yerleşik ikili yaşam biçimi; ekonomik açıdan milletlerarası ticaret potansiyeli ve yönetsel açıdan farklı etnik ve dini unsurlara dayalı olarak aşiretler konfederasyonu niteliğinde bir devlet ya da yönetim yapısına dayalı olarak örgütlenmiştir. Başka bir ifadeyle; ancak XIII. yüzyıldan itibaren kurumsallaşma ve örgütlenme sürecini tamamlayabilen Selçuklular, diğer ortaçağ devletlerinden ya da Danişmendli gibi Anadolu-Türk devletlerinden farklı olarak, Orta Asya kültür temeli üzerinde, İran-İslâm gelenekleri ve Anadolu-Bizans medeniyet kurumlarının sentezinden oluşan tamamen merkezi idareye dayalı bir yönetim sistemi kurmuşlardır (Köprülü, 1331, 193-232; Tönük, 1945, 52; Ortaylı, 2000, 164-166).

Selçuklu kentler sisteminin Orta Asya-Türk ve İran Türk-İslâm devlet geleneklerinden gelen ülke topraklarının hanedan üyeleri arasında paylaşımına dayanan *ülüş* sistemi ve *İslâmî iktâ* sisteminin sentezi niteliğinde bir toprak düzeni (19) üzerinde biçimlendirildiği anlaşılmaktadır. Bu toprak düzeni kapsamında; Anadolu toprakları, Bizans ile sınır oluşturan askeri ve stratejik öneme sahip Uc eyaletleri dışında, her biri mülkiyet hakları ve geliri tamamen kendilerine ait olmak üzere askeri ve sivil teşkilatlara sahip, kendi adlarına para bastıran, kitabeler yazdıran ve komşu devletlerle serbestçe askeri ve siyasal ilişkiler kuran

Sultan çocukları, kardeşleri hatta amcaları gibi hanedan üyelerinden oluşan melikler ve askeri ya da sivil valiler emrinde veya denetiminde yönetim bölgelerine ayrılmıştır.

Selçuklu idare bölgelerinin, doğrudan sultanlara ya da merkezi idareye (divan dairesi) bağlı olarak melikler veya subaşı adı verilen askeri ya da şahne adı verilen ve genellikle Ahilerden seçilen sivil valiler tarafından yönetildiği ve yönetim merkezi niteliğinde bir kentin bulunduğu vilayet ya da eyaletler ve tâbi kasabalar, beldeler, kaleler ya da karahisarlar ile köylerden oluşan tüm mülkiyet ve iktâ hakları dâhil olmak üzere, özerk ya da federal yönetim bölgeleri olarak örgütlendiği anlaşılmaktadır (Price, 1956, 32-33; Köprülü, 1331,193-232; Cahen, 2001, 112-122; Gordlevski, 1988, 249-269; Akdağ, 1995, 48-49).

Buradan hareketle Selçuklu idarî birimleri ya da eyaletleri yönetim sistemi açısından değerlendirilirse; II. Kılıç Aslan dönemine dek (1155-1196) Anadolu Selçuklu sultanlarının kendi adlarına para bastırmamaları Büyük Selçuklu Devleti'ne tâbi bir devlet olduklarını gösterdiği gibi I. Alâaddin Keykubad dönemine dek (1220-1237) Selçuklu meliklerinin hemen hepsinin bir egemenlik işareti olarak kendi adlarına para ya da sikke bastırmaları, hutbe okutmaları, devlet işleri ve ikâmetgâh için saraylar ya da devlethâneler yaptırılmaları da Selçuklu yönetim bölgeleri ya da eyaletlerinde meliklerin tamamen özerk ya da muhtar statüde bir yönetim örgütü kurduklarını göstermektedir (Koca, 1994, 149-161; Taneri, 1966, 127-171).

II. Kılıç Aslan'dan sonra aralıkla iki kez sultan olan I. Gıyaseddin Keyhüsrev (1192-1196; 1205-1211) döneminde, II. Kılıç Aslan döneminde uygulanan özerk ya da muhtariyet statülü meliklik uygulamasının yarattığı siyasal belirsizlik ve karışıklıklara dayalı olarak, büyük oğul İzzeddin Keykavus'u Malatya ve Harput, ortanca oğul Alâaddin Keykubad'ı Tokat ile birlikte tüm Danişmend-İli'ne melik olarak atamakla birlikte meliklerin yetkileri sınırlandırılmış; meliklere buldukları vilayetlerde sadece Sultan adına yönetim yetkisi verilirken, kendi adlarına hutbe okutmaları ya da sikke bastırmaları veya komşu devletlerle savaş ve barış yapmaları gibi yetkileri kaldırılırken, eyalet ya da kentlerdeki yöneticiler de görevlerinin kapsamı ve önemi ne olursa olsun, hiçbir zaman uzun sürelerle aynı eyalet ya da şehrin yönetiminde bırakılmamış ve sahip oldukları iktâları da hiçbir koşulda miras da dâhil olmak üzere ailelerine devretme hakkı verilmemiştir (Cahen, 1955-1956, 356; Kaymaz, 1964, 131-132.).

Birinci Alâaddin Keykubad'ın Selçuklu tahtına çıkmasından sonra ise meliklik sistemi ya da mülk veya gelirleri kapsayan büyük ve uzun süreli iktâlar verilmesi uygulaması tamamen kaldırılmış ve tüm eyaletler aynı kapsam içinde doğrudan merkeze bağlı otonomiler haline getirilirken, fethedilen ülke meliklerine ya da askeri hizmetler karşılığı devlet yöneticilerine verilen iktâlar da zaman-mekân kapsamında sürekli değiştirilmiştir (Kaymaz, 1964, 91-156; Cahen, 2001, 146-156). Nitekim dönemin vakâyî-nâmelerinde Akşehir yöresinin önce Alâiyye kalesinin teslimi karşılığında Kyr Fard'a (1221) sonra Erzincan'ın teslimi karşılığında Mengücekli sultanı Davud Şah'a (1225) iktâ olarak verilmesi gibi kayıtlardan (Müneccimbaşı, 2001, 61, 69-70; Ibn Bibi, 1941, 57, 137; Ibn Bibi, 1996, (I), 266, 367), Sultan I. Alâaddin Keykubad döneminde yeniden yapılandırılan yönetim sisteminin öncelikleri ve iktâların süreç içinde değişimi izlenebilmektedir.

20. Özellikle Sinop kale kitabelerinde Selçuklu emirleri ve görev yerlerine ilişkin ayrıntılı bilgiler vardır. Bakınız: Ülkütaşır 1937: 1050-1053, Ülkütaşır 1938: 342-346. Selçuklu kentlerinin unvan listeleri ile karşılaştırmak için bakınız: Turan, 1971, 687-688; Erzi, 1950, 85-100.

21. Vakâyi-nâme kayıtları ile sözkonusu kitabe metinlerini karşılaştırmak için bakınız: Ibn Bibi, 1941, 134-135; Ibn Bibi, 1996, (I), 362-364; Erdem, 1935, 254-256; Turan, 1988, 12.

22. Oral, 1962, 206-207.

Dolayısıyla Selçuklu egemenliğindeki eyalet ve kentler; askeri ve stratejik öneme sahip Uc eyaletleri ya da sınır kentlerinin yönetiminin Türkmen ailelerine verilmesi dışında, doğrudan Sultan'a tâbi olarak yönetilmiştir.

MEKÂNSAL KADEMELENME

Askeri Üs ya da Subaşılık Merkezleri

Selçuklu döneminde Sinop, Antalya ve Alâîyye fetihleri ve fetih sonrası imar faaliyetleri veya Konya, Kayseri ve Sivas kalelerinin inşa-tamiri kitabelerinde Selçuklu emirlerinin askeri kimliklerine ilişkin kayıtlar ile Selçuklu döneminde Anadolu kentlerine verilen unvan listeleri karşılaştırmalı değerlendirilirse (20), Anadolu'da birtakım yerleşmelerin askeri-stratejik potansiyeller kapsamında Selçuklu savunma sisteminin mekânsal örgütlenmeleri olarak askeri üs ya da subaşılık merkezleri işlevinde örgütlendi(rildi)ği kestirilebilir. Nitekim döneme ilişkin vakâyî-nâme kayıtlarından, Selçukluların, İran Türk-İslâm devlet geleneğinin bir mirası olarak Kayseri, Sivas, Çorumlu, Aksaray, Ankara, Amasya, Simre, Niksar, Malatya, Elbistan, Harput, Ahlat, Erzen-i Rûm, Erzincan, Niğde, Develi, Karahisar-ı Sahip ve Lâdik (Tunguzlu)-Honaz gibi askeri-stratejik potansiyele sahip merkezleri *subaşı (ilbay)* olarak adlandırılan askeri valilerin yönetiminde daimi askeri kuvvet bulundurulan subaşılık merkezleri olarak değerlendirdikleri anlaşılmaktadır (Ibn Bibi, 1941, 88, 203, 251, 269, 278; Ibn Bibi, 1996, (I), 167, 230, 262, 299).

Bu noktada, Selçuklu vakâyî-nâmelerinden kışlık merkez ya da saray-kent işlevine sahip olduğu anlaşılan Kubâd-âbâd yerleşmesinin, Selçuklu dönemine tarihlenen kitabe metinlerinde subaşı Bedreddin Sutaş tarafından doğrudan merkeze bağlı bir subaşılık merkezi olarak yönetildiğine ilişkin kayıtlar, Kubâd-âbâd yerleşmesinin, aynı zamanda, askeri ve stratejik merkez işlevine de sahip olabileceğini düşündürmektedir (21).

Öte yandan, Selçuklular Karadeniz kıyısındaki Sinop ile Akdeniz sahillerindeki Antalya ve Alâîyye gibi askeri-stratejik öneme sahip kentleri kuzey-güney milletlerarası ticaret yolunun güvenliğinin sağlanmasına ya da deniz aşırı fetih organizasyonlarına dönük olarak *subaşı (ilbay)* ya da sonraki dönemlerde "*emirü's sevâhil*" ya da "*melikü'l sevâhil*" veya "*reisü'l bahr*" adı verilen askeri valiler yönetiminde deniz üsleri olarak kullanmışlardır (Köprülü, 1931, 206-207; Uzunçarşılı, 1988, 120).

Selçukluların Bizans-Selçuk sınır bölgeleri boyunca uzanan Kuzey ve Güney Uc eyaletlerinin askeri-yönetimsel merkezleri işlevindeki Kastamonu ve Ankara kentlerini ise göçebe Türkmen boylarının Bizans sınırları ötesine yaptığı akın ve fetih faaliyetlerinin örgütlendiği askeri-stratejik merkezler olarak değerlendirdikleri söylenebilir. Nitekim Sultan I. Alâaddin Keykubad döneminde Kastamonu merkezli Kuzey Uc Eyaleti beylerbeyi Hüsameddin Çoban Bey'in Karadeniz ötesine yapılan Kırım seferini organize ettiğine ya da Güney Uc Eyaleti beylerbeyi Seyfeddin Kızıl Bey'in Ankara'da sur dışı ilk kolonizasyon içerikli yapı faaliyeti olarak Kızıl Bey mescidini yaptırdığına ilişkin kayıtlar, sözkonusu kentlerin askeri faaliyetlerin örgütlendiği merkezler olduğunu ortaya koymaktadır (Yakubovski 1954: 207-226; Öney 1971: 93).

Sultan II. Kılıç Aslan döneminde Aksaray kentinin yeniden imar edilerek, Dârü'l cihâd (cihad yeri) veya Dâr'üz zafer (zafer yeri) ya da Darü'r ribat (askeri üs) gibi unvanlar ile adlandırılması (22), Selçuklu savunma

23. Selçuklu vakâyî-nâmelerinde, derbend ya da ribât veya menzil gibi toponomi kayıtları için bakınız: Al-Melik Al-Zâhir, 1941, II, 85-89; Aksarayî, 1943, 309; Aksarayî, 2000, 86, 218; Ibn Bibi, 1941, 92, 166, 174; Ibn Bibi, 1996, (I), 134, 140, 198, 421, (II), 81, 114, 435; Anonim Selçuk-Nâme, 1952, 37; Abü'l Farac, 1945, (II), 600.

24. Selçuklu döneminde yeniden yapılandırılan Karahisar yerleşmelerinin toponomi verilerinin kökenleri üzerine yapılan denemeler için bakınız: Clarke, 1867, clxxx-clxxxii.

sistemi içinde Aksaray kentinin üstlendiği askeri ve stratejik işleve işaret etmektedir.

Derbend ya da Menziller ve Karahisar Yerleşmeleri

Selçuklu vakâyî-nâmelerinde (23), Akça Derbend, Yunus Derbendi ve Göksu Derbendi ya da Irmaksu Menzili, Zincirli Menzili, Gedük Menzili ve Obruk Menzili veya Kılıç Aslan Ribâtı , Pervane Ribâtı ve Kesikköprü Ribâtı gibi toponomi verilerinin varlığı, kervansaray yapılarının Selçuklu dönemi Anadolu üretim-dağıtım sisteminin yanısıra savunma sistemine de hizmet ettiğini ve Anadolu coğrafyasında Osmanlı döneminde örgütlendiği bilinen derbend-menzil teşkilatının kökenlerinin ya da tarihsel altyapısının Selçuklu dönemine dek uzandığını düşündürmektedir. Nitekim İlhanlı tabiiyet döneminde isyan eden Türk emirlerinden İlyas Bey'in Aksaray yakınlarındaki Sultan Alâaddin Kervansarayı'na sığınarak, İrencin emrindeki 20.000 kişilik İlhanlı ordusuna iki ay süreyle direndiği ve ele geçirilemediğine ya da Memluk sultanı Baybars'ın Anadolu seferi sırasında Sultan Alâaddin Kervansarayı'nda konakladığı ve ordusunun ihtiyaçlarını karşıladığına ilişkin kayıtlar, Selçuklu savunma sistemi kapsamında kervansaray yapılarının gerektiğinde kale ya da menzil-derbent işlevinde kullanıldığını ortaya koymaktadır (Abü'l Farac, 1945, (II), 599; Ibn Bibi, 1941, 332; Aksarayî, 2000, 242).

Selçukluların dönemin askeri-siyasal koşullarına dayalı olarak; Anadolu dağıtım sisteminin stratejik bağlantı-geçiş noktalarında sarp ve erişilmesi güç kayalıklar üzerine inşa edilmiş Roma-Bizans döneminden devralınan *castron* (kale kentler) niteliğindeki yerleşmeleri, Türk toponomi geleneği kapsamında Karahisar olarak adlandırdıkları (24) ve savunma sisteminin mekânsal unsuru olarak kolonizasyon ve harekât üssü işlevi yüklenmiş merkezler olarak değerlendirdikleri anlaşılmaktadır (Harita 3). Nitekim fethedilmesi güç kayalık topografyalarının sunduğu savunma olanaklarına dayalı olarak Karahisar-ı Sahip, Karahisar-ı Köğonya, Karahisar-ı Temürlü, Karahisar-ı Osmancık, Karahisar-ı Develi, Karahisar-ı Behramşah, Karahisar-ı Teke ve Karahisar-ı Yavaş gibi Karahisar yerleşmelerinin, Selçuklu yönetimine başkaldıran asilerin ya da meliklerin sığındığı ya da hapis hâne olarak kullanıldığı veya Sultan ve büyük emirlerin hazinelerini sakladıkları ya da geç dönemlerde küçük siyasal yapıların örgütlendiği askeri-dini kolonizasyon faaliyetlerine hizmet edecek kurumlara sahip stratejik merkezler olarak kullanıldığı söylenebilir (Özcan, 2005, 78-82).

Pazar ya da Panayır Yerleşmeleri

Anadolu'da Selçuklu egemenlik döneminde, milletlerarası ticaret potansiyeli ile deniz ya da akarsu veya dağ silsileleri gibi coğrafi eşik ya da siyasal sınır noktalarında, ortaçağda Avrupa ya da Orta Asya'da kurulan pazar veya panayırlara benzer nitelikte, milletlerarası ya da bölgesel ölçekte düğüm-aktarma merkezleri işlevinde mevsimlik geçici yerleşmeler niteliğinde pazar ya da panayırlar kurulduğu anlaşılmaktadır. Bu pazar ya da panayırlar, coğrafi konum avantajları, doğal kaynak varlığı, geniş kırsal art bölge ya da ulaşım olanaklarına dayalı olarak örgütlenmiş, genellikle kentsel yerleşmelerden uzak geniş kırsal alanlarda, hayvansal-tarımsal ürünler ve el sanatları ürünlerinin mübadele edildiği merkezler olarak tanımlanabilir (Köhnen, 1965, 74-75; Sedillot, 1983, 170-172; Kessler, 1935, 524-534; Baykara, 1971, 99-102).

Bu noktada, Selçuklu döneminde pazar ya da panayırların ortaya çıkış ve gelişme dinamiklerinin kökeninde; milletlerarası ticaret potansiyeli kapsamında kurgulanmış dağıtım sistemi ile Bizans-Selçuklu veya

25. Anadolu'da Selçuklu döneminde gelişen pazar yerleşmeleri için bakınız: Özcan, 2006, 205-224.

Hıristiyan-Müslüman ya da yerleşik-göçebe gibi farklı sosyal ve ekonomik yapıya sahip kültürler arasındaki siyasal sınır bölgelerinde karşılıklı işlenmiş ya da işlenmemiş ürün-meta alışverişleri için geçici ortak mekân arayışlarının yattığı söylenebilir. Ancak sosyal-ekonomik gelişim süreci içinde; başlangıçta geçici nitelik taşıyan pazar ya da panayırlar, sahip oldukları ticaret etkinliği ya da potansiyeline dayalı olarak Devlet eliyle kur(dur)ulan kamusal hizmet yapılarıyla (cami ya da mescid, han, hamam, ticarethâne ve medreseler) yakın çevresi için sosyal, kültürel, ekonomik ve demografik çekim merkezleri olarak kentsel yerleşme niteliği kazanmış ve Anadolu'nun bölgesel ticaret merkezleri haline gelmiştir.

Bu noktada; pazar ya da panayırlardan gelişen kent olgusu, Orta Asya Türk ve İran Türk-İslâm kent kültürü ile karşılaştırılırsa, ortaçağda Orta Asya coğrafyasında da milletlerarası ticaret yolları üzerinde ya da orduların konakladığı yerlerde veya sınır boylarında ve yerleşmelerden uzak bölgelerde kurulan mevsimlik (yıllık) pazar ya da panayırların, ticaret potansiyelinin artmasına dayalı olarak Anadolu coğrafyasındaki benzer yerleşim süreci aşamalarından geçerek küçük yerleşmelere ya da kentlere dönüştüğü Ordu Pazarı kenti ya da Cuma Pazarı kenti veya At Pazarı Kenti gibi toponomi verilerinden de anlaşılmaktadır (Baykara, 1971, 82-85). Nitekim Selçuklu vakâyî-nâmelerinde, Yabanlu Panayırı'nın, aynı zamanda Selçuklu ordularının toplanma yeri (yaylak) olarak kullanıldığına ilişkin kayıtlar, Anadolu'daki ordu-pazar geleneğinin Orta Asya Türk kültür ve medeniyetine dek uzandığını ortaya koymaktadır (İbn Bibi, 1941, 65,76; İbn Bibi, 1996, (II), 198, 204; Aksarayî, 1943, 340; Aksarayî, 2000, 232; Müneccimbaşı, 2001, 50-51).

Anadolu'da XIII. yüzyılda ivme kazanan ekonomik faaliyetlere dayalı olarak milletlerarası ticaret yolları üzerinde kurulan ve süreç içinde kentsel yerleşme niteliği kazanan pazar ya da panayırlar arasında (25); Dunaysar Bâzarî, Ziyâret Bâzarî, Yılgûn Bâzarî, Âzîne Bâzarî, Alâmeddîn-i Bâzarî, Pınar Bâzarî, Karahöyük ve İskîyân (İşkoyân) Bâzarî ile Yapraklı, Boyâbâd ve Ayvas panayırları sayılabilir (**Harita 4**).

Yukarıda açıklanan pazar ya da panayırlar ekonomik büyüklükleri açısından irdelenirse; 1243 sonrasında Selçukluları tâbi bir devlet durumuna getiren İlhanlı egemenlik döneminde Anadolu kentlerinin bütçelerine ilişkin kayıtlardan, 1336 yılında Âzîne Bâzarî ve Ziyâret Bâzarî'den her birinin İlhanlı yönetimine yaklaşık 14.000 dinar vergi ödedikleri anlaşılmaktadır. Aynı dönemde başkent Konya ve milletlerarası ticaret merkezi Sivas'ın yaklaşık 600.000-700.000 ya da Kayseri'nin 140.000 veya Uc kenti Kastamonu'nun 15.000 ya da askeri üs işlevine sahip Aksaray'ın 51.000 dinar vergi ödediği gözönüne alındığında, sözkonusu bölgesel ölçekli pazarların süreç içinde kentsel yerleşmelere dönüştüğü görülebilecektir (Togan, 1931, 23-25).

Liman, Maden ve Darphâne Kentleri

Selçukluların; Anadolu'nun madenler gibi yeraltı ya da orman ürünleri gibi yerüstü doğal kaynaklarını, milletlerarası ya da ulusal üretim-tüketim potansiyeli kapsamında, işletme-pazarlama yetkisini kısmen merkezi yönetimin denetimi altında kısmen de yabancı tüccarlara ticaret serbestliği ya da işletme imtiyazları verilmesi gibi ekonomik politikalara dayalı olarak değerlendirdikleri söylenebilir. Nitekim Selçuklu dönemi seyahat anlatılarında, başkent Konya'da yerleşmiş Cenevizli Nicola de Santo-Siro ile Venedikli Bonifacede Molendino adlı iki tüccarın Selçuklu sultanlarından Anadolu şap madenlerinin üretim-dağıtım tekeli elde ettikleri ve şapı çok yüksek fiyatla sattıkları kaydedilmektedir (Von

Harita 4. Anadolu'da Selçuklu dönemi üretim dağıtım merkezleri

Rubruck, 2001, 140). Dolayısıyla, Anadolu'da çıkarılan ve özellikle Avrupa ülkelerinde XIII. yüzyılda gelişmeye başlayan dokuma sektöründe boya maddesi olarak kullanılmasından dolayı özellikle Cenevizliler ve Floransalılar tarafından talep edilen şap kaynaklarına sahip olan yerleşmeler maden üretim–dağıtım merkezleri olarak önem kazanmıştır.

Selçuklular kaliteli şap kaynaklarına sahip Şapın Karahisar ya da Şebin Karahisar, Kütahya ve Konya'yı, kara–deniz ulaşım bağlantıları ile egemenlikleri altında bulunan Karadeniz kıyısındaki Giresun ya da Trabzon Rum İmparatorluğu egemenliğindeki Trabzon ile Akdeniz kıyılarındaki Antalya ya da Kilikya Ermeni Krallığı egemenliğindeki Ayas veya Büyük Menderes vadisi yoluyla Bizans egemenliğindeki Ege ve Marmara denizleri kıyılarında yer alan Ephessus (Efes), Miletus (Balat) veya Trilye (Mudanya) gibi dağıtım-aktarma merkezi işlevi gören liman kentlerine bağlamışlardır (Solakian, 1923, 17; Saint Quentin, 1965, 69; Heyd, 1975, 611–612).

Akdeniz kıyısındaki Antalya ve Alâiyye ile Karadeniz kıyısındaki Sinop limanları ticaret potansiyeline dayalı olarak Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi tüccarların yerleşmesiyle milletlerarası mübadele merkezleri ve sahip oldukları dâru's-sınâa (tersane) ve art bölgelerindeki zengin orman varlığına dayalı olarak orman ürünleri –özellikle kereste– dış satımı ve askeri–ticaret amaçlı gemi üretim merkezleri olmalarının ötesinde kuzey ve güney sahil eyaletleri merkezi olarak deniz aşırı fetihler için askeri deniz üssü işlevine sahip liman kentleri olmuştur (Heyd, 1975, 335, 611).

Selçuklu vakâyi-nâmeleri irdelenirse; I. Alâaddin Keykubad döneminde Sinop kentinin Güney Rusya (Kırım), Anadolu, Mısır, El Cezire arasında uzanan kuzey-güney milletlerarası ticaret yolunun kontrol ve güvenliğinin sağlanması için bir askeri deniz üssü olarak, Antalya ve Alâiyye kentlerinin ise askeri işlevlerinin ötesinde Türk göçebe yaşam kültüründeki mevsimlik yer değiştirme geleneğinin Anadolu'ya aktarılmış bir mirası kapsamında kışlık merkezler olarak kullanıldığı söylenebilir (Ibn Bibi, 1941, 118-124, 141; Ibn Bibi, 1996, (I), 315-320, 373-374).

26. Anadolu'da Selçuklu dönemi gümüş üretim merkezleri için bakınız: Solakian, 1923, 29; Ibn Batuta, 1929, 132; Vryonis, 1962, 1-18; Saint Quentin, 1965, 68; T'serstevens, 1955, 20-21; Artuk, 1977, 4-6; Lindner, 1988, 267-274.

27. Nüvizmatik kayıtlar ve vakâyî-nâme kayıtlarının karşılaştırmalı değerlendirmesi için bakınız: Sahillioğlu, 1993, 501-505; Aksarayî, 1943, 306; Aksarayî, 2000, 206; Lindner, 1988, 267-274; Erkiletlioğlu ve Güler, 1996, 29-34; Buniatov, 1991, 1001-1012.

Selçuklu döneminde Anadolu'da çıkarılan ve işletilen diğer bir önemli maden varlığı; milletlerarası ticaretin gelişmesine bağlı olarak ekonomik bir mübadele aracı olarak önem kazanmasının yanısıra dönemin egemenlik ve güç simgesi olarak siyasal önem ve stratejik işleve sahip gümüş madenidir. Nüvizmatik kayıtlardan; Selçukluların İran Türk-İslâm devlet geleneğinden gelen bağımsızlık işareti olarak para basma geleneği kapsamında, II. Kılıç Aslan döneminden (1155-1192) itibaren, altın madeninın kıt olması nedeniyle, temel para birimi olarak gümüş madeninın kullanıldığı ve özellikle XIII. yüzyıldan itibaren milletlerarası ticaretin gelişmesine dayalı olarak Anadolu'da büyük oranda gümüş üretimi yapıldığı anlaşılmaktadır (Erkiletlioğlu ve Güler, 1996, 22; Lindner, 1988, 267-274).

Selçuklu döneminde Anadolu'da gümüş üretimi yapılan başlıca üretim merkezlerinin (26); Bizans-Selçuklu-İlhanlı egemenlik dönemlerinde gümüş sikkelerin basıldığı Bayburt yakınlarındaki Gümüşhâne (eski Gümüşhâne), Osmanlı döneminde Lehistan (Polonya) tarafından talep edilen kaliteli ince ve parlak gümüş çulların üretildiği Amasya yakınlarındaki Gümüşşehir (Gümüşhacıköy), Gümüş-saray (Lulûve), Kütahya yakınlarındaki Gümüş, Kayseri yakınlarındaki Sarusü'l Atik olarak bilinen Sarız (Saroz) ile Toros Dağları'nda Ermenek yakınlarında Fenikeliler döneminden itibaren kullanılan Sarıkavak olduğu anlaşılmaktadır (Harita 4).

Anadolu'da gümüş kaynaklarına sahip bölgelerde ya da yakın çevresinde veya önemli ticari faaliyetlerin düğüm noktalarında ya da eyalet merkezlerinde dârphâneler (dâr-üs-sikke) kurulduğu, anlaşılmaktadır. Nitekim Kayseri, Elbistan, Ankara, Aksaray, Tokat, Erzen-i Rûm, Malatya, Uluborlu gibi meliklik ya da eyalet merkezleri, Antalya, Alâiyye, Sinop, Bafra, Samsun gibi yabancı tüccarların uğrak yeri olan ticaret limanları, Yabanlu Bâzarî ve Dunaysar Bâzarî gibi para mübadelesinin yoğun olduğu milletlerarası ya da bölgesel pazar yerleri ile gümüş madenleri yakınında yer alan Gümüşhacıköy, Gümüşşehir, Bayburt, Gümüş-saray, Madenşehir, Saroz ve Sarıkavak yerleşmeleri gibi üretim merkezlerinde de belli dönemlerde para basımı için dârphâneler kurulduğu belirlenmiştir (27). Selçuklu dönemine ilişkin nüvizmatik kaynaklara dayanılarak yapılan araştırmalarda; Selçuklu egemenliğindeki Anadolu'da en çok sikke basılan dârphânelerin başkent Konya ile milletlerarası ticaret merkezi Sivas dârphâneleri olduğuna ilişkin tespitler, Selçuklu döneminde Anadolu'nun ekonomik etkinlik merkezlerine işaret etmektedir (Lindner, 1988, 267-274; Erkiletlioğlu ve Güler, 1996, 32).

Anadolu'da gümüş madeni dışında, lamba ya da şamdan gibi aydınlatma aracı veya tencere ya da tabak gibi mutfak gereci olarak önemli bir ticaret malı niteliği kazanan bakır madenleri de önemli yer tutmaktadır. Selçuklu döneminde Anadolu'nun en önemli bakır üretim merkezi olan Erzincan dışında, Diyarbakır yakınlarındaki Ergani ile Kastamonu yakınlarındaki Küre gibi tamamen bakır eşya üretim, dağıtım ve satış merkezleri, barındırdıkları tüccar, zanaatkâr, maden işçileri ve muhafızlar ile Osmanlı döneminde de önemli maden kentleri olarak işlevlerini sürdürmüşlerdir.

Dinsel Etkinlik ya da Propaganda Merkezleri

Anadolu Selçuklu Devleti'nin din politikası Sünnilik üzerine kurulmuş olup Selçuklu sultanları Sünnî İslâmı yaymak için İran ve Azerbaycan yörelerinden din âlimlerini Anadolu'ya davet etmişlerdir. Selçuklular Anadolu'da din eğitimi yaygınlaştırmak için maddi kaynaklar tahsis etmişler ya da vakıflar yoluyla Sünnî eğitimin verildiği medreseler

Harita 5. Anadolu'da Selçuklu dönemi yerleşim sürecinin mekansal çözümlemesi.

Harita 6. Anadolu'da Selçuklu dönemi kültürel coğrafya.

kurmuşlar ve Anadolu'da Sünnî İslâm'ın altyapısını oluşturmuşlardır. Nitekim Anadolu'da kent yaşamına dair borçlar veya evlenmeler ve boşanmalar ya da nafakalar veya miras paylaşımaları gibi medeni ve hukuki hükümler Hanefî mezhebine göre verilmiştir. Dolayısıyla kentlere yerleşen ya da kentleşen Türkmenler Sünnî İslâmî anlayışı benimserken, geleneksel yaşam biçimleri ile eski Şamanist dinsel anlayışlarını koruyan ya da sürdüren göçebe ve yarı-göçebe Türkmenler ise Orta Asya ve İran kültüründen gelen eren ya da dede veya babaların yaydığı Şaman-Hıristiyan-İslâm kültürlerinin sentezinden oluşan ve Sünnî inançlara

28. Ayrıca Wolper, 1995, 39-40. "Wolper, Müslüman Arap ve Hıristiyan Aziz kült alanları üzerinde ya da kırsal alanlarda tekke ve zaviyeler kurulmasının, Selçuklu yönetimi tarafından Anadolu'da uygulanan Türk-İslâm kolonizasyon politikalarının bir aracı olarak kullanıldığına işaret etmektedir". Selçuklu döneminde tekke ve zaviyelerin dinsel ve sosyal yapı üzerindeki etkileri üzerine hazırlanmış şu doktora çalışmasına bakılabilir: Wolper, Ethel Sara (1994) *Patronage and Practice in Late Seljuk and Early Beylik Society; Dervish Lodges in Sivas, Tokat and Amasya* (Turkey), Unpublished PhD., University of California, Los Angeles.

29. Anadolu'da kökenleri Selçuklu dönemine tarihlenen heterodoks İslam ve Saint George kültü arasındaki karşılıklı etkileşimler üzerine bakınız: Ocak, 1991, 661-673.

uymayan bir dinsel anlayışı benimsemiştir (Gölpınarlı, 1941, 39-48; Turan, 1953, 531-564; Melikoff, 2000, 149-150).

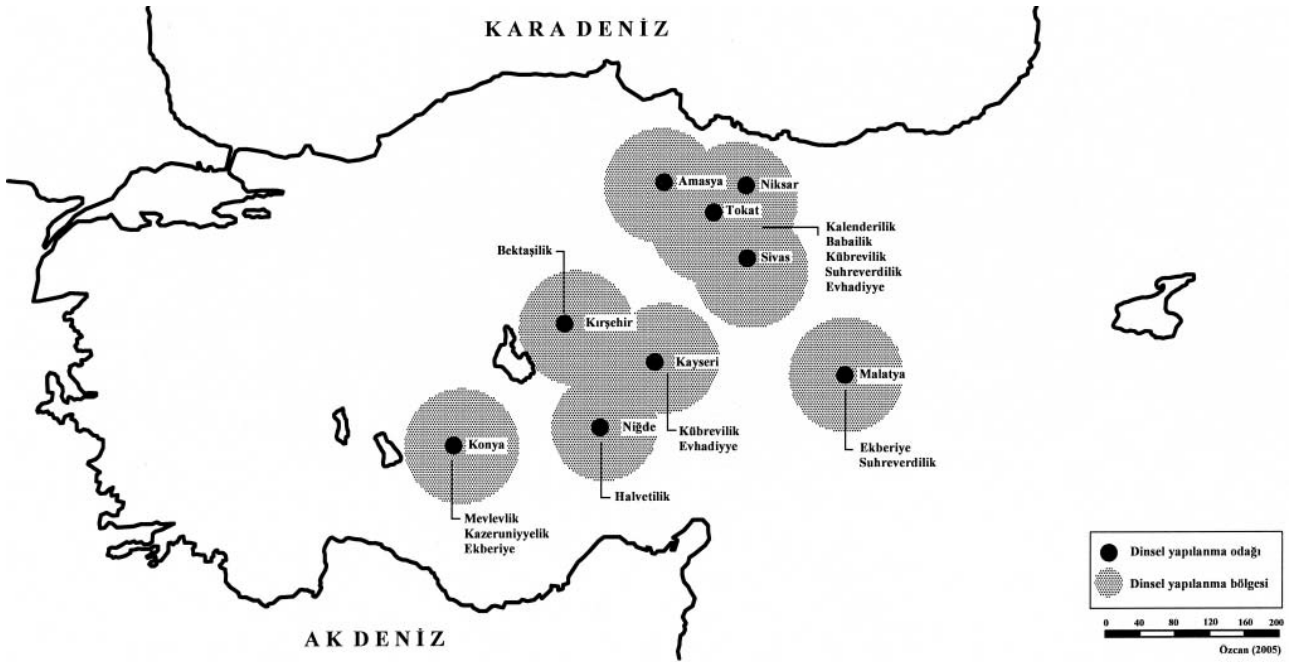
Yukarıda tanımlanan dinsel farklılıklar ve ikili yaşam biçiminin, yerleşik ya da yarı-yerleşik yaşam kökeninden gelen Türkmenlerin, Sünnî İslâmî eğitim veren medreseler yoluyla İran-İslâm kültürünü benimseyerek kent ya da kasabalarda yerleşmesi ile göçebe ya da yarı-göçebe yaşam geleneğinden gelen Türkmenlerin "heterodoks İslâm" olarak adlandırılan dede ya da eren veya babaların yaydığı eski Hıristiyan kültürleri ile İslâmî inançların sentezi niteliğinde bir anlayışı benimseyerek Uc bölgelerinde ya da yaylak ve kışlak alanlarında veya kırsal bölgelerde yerleşmesi biçiminde mekâna yansımıştır (**Harita 5**).

Türk-İslâm kolonizasyon süreci açısından bakılırsa; baba, derviş ve eren adı verilen dini kolonizatörler tarafından İslâm öncesi Orta Asya Türk ve İran Türk-İslâm kültürleri kökeninden motifler taşıyan ve Bizans kültürü ile sentezlenerek Türk kültürüne uyarlanan çok sayıda dinsel alt inancın, kimi zaman eski Hıristiyan kurumları yakınında ya da üzerinde, kimi zaman da Hıristiyan-Bizans ile Müslüman-Selçuklu sınırlarında tekke ve zaviye ya da hankâhlar kurulması (28) yoluyla yerleşim sürecine aktarıldığı söylenebilir (Hasluck, 1973, (II), 565-575). Nitekim Anadolu'da Kırk-kilise, Kırk-ağaç ya da Kırklar veya Ayazma ve İslâm köy ya da Selçuklar gibi yer adları, eski kutsal Hıristiyanlık merkezi niteliğindeki yerleşmelerin, Anadolu'nun Türk-İslâm kolonizasyon sürecinde Hıristiyan ve Müslüman Türkler tarafından papaz-fakih ya da derviş-rahip ilişkileri kapsamında karşılıklı ortak kullanılan kültürel mekânlar haline dönüştüğünü ortaya koymaktadır (Hasluck, 1973, (II), 391-402; Clarke, 1867, clxxxi; Wolper, 2000, 309; Wolper, 2003, 79).

Bu süreçte, Hıristiyanlığın kutsal değerlerinden Saint George'a atfedilen mekânlar (29), Horasan yöresinden Anadolu'ya yönelen Türk dervişlerinin, Seyyid Harun Velî, Abdal Kefî, Elvan Çelebi ve Hacı Bektaş Velî gibi, yerleşmesi ile İslâmî kült alanları niteliğinde dinsel etkinlik-propaganda merkezlerine dönüş(türül)ürken, Selçuklu fethi öncesinde karanlık çağlar olarak adlandırılan IX.-X. yüzyıllardaki Arap istila dönemlerinde şehit düşen Arap fatihlerinin Anadolu'daki mezarları da İslâmî kült merkezi işlevindeki yerleşmeler haline gelmiştir (Ramsay, 1906, 6-7; Uluçay, 1946, 749-778; Hasluck, 1973, (II), 506-507, 568-576; Eyice, 1969, 211-246; Wolper, 2003, 79-80, 97).

Öte yandan, İslâmî alt felsefelerin Selçuklu kentler sistemi üzerindeki etkileri irdelenirse, Sultan I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in oğullarını melik olarak göndermek üzere Tokat ve Malatya kentlerini seçmesi, Anadolu'nun bu dönemde dinsel ve kültürel farklılıklar açısından iki merkeze ayrıldığını düşündürmektedir (Ibn Bibi, 1996, (I), 110; Münecimbaşı, 2001, 41-42). Nitekim İran etkisindeki Malatya ve çevresinde melik olan büyük oğul İzzeddin Keykavus Şeyh Necmeddin Bağdadi'nin dini felsefesini benimserken, Türkmenlerin ve Orta Asya kültürünün etkisindeki Tokat ve çevresinde melik olan ortanca oğul Alâaddin Keykubad'ın Şehâbeddin Suhreverdi'nin dini felsefesini benimsemesi ve Sultan I. Alâaddin Keykubad'ın ölümünden sonra İran kültürü etkisindeki oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in sultan olması üzerine Türkmenlerin Amasya-Tokat-Niksar-Çorumlu-Sivas-Bozok yörelerinde Babâî İsyanı'nı başlatmaları, Anadolu'nun dinsel ve siyasal olarak birbiriyle çatışan iki farklı merkeze ayrıldığını doğrular niteliktedir (**Harita 6**).

Selçuklu döneminde Orta Asya-İran kökenli dinsel yapılanma ya da siyasal görüş farklılıklarının, Hıristiyan kültürü ile bütünleşik olmak

Harita 7. Anadolu'da Selçuklu dönemi inanç coğrafyası.

Harita 8. Anadolu'da Selçuklu dönemi Ahi örgütlenme merkezleri.

birlikte, İslâm kültürü açısından kendi içinde çok parçalı ve birbirine karşıt nitelikte alt felsefelere ayrıldığı anlaşılmaktadır (**Harita 7**). Nitekim İranlı sufi Evhâdî'd-din Hâmîd El-Kirmânî'nin Evhâdiye tarikatı Kayseri, Tokat ve Niksar, Mevlânâ Celâleddin Rumi'nin yaydığı Mevlevilik ve kökeni Ebu İshâk Kazerûnî'ye dayanan Kazerûniyyelik Konya'da, Cemaleddin Es-Sâvi'yi pir kabul eden Kalenderilik Amasya, Tokat ve Sivas'ta, Şeyhü'l İslâm Ekber'in manevi evladı Sadreddin-i Konevî'nin yaydığı Ekberîye tarikatı Malatya ve Konya'da, Hacı Bektaş Velî'nin yaydığı Hıristiyan-İslâm sentezi öğretisi Bektaşılık Kapadokya yöresinde (Kırşehir-Hacı Bektaş), Ahi Yusuf Halvetî'nin yaydığı İran kaynaklı

Hâlvetilik tarikatı Niğde'de yayılırken, Orta Asya kültürünün etkilerini taşıyan Şeyh Necmeddin Kübra'nın Kübrevilik tarikatı Kayseri ve Sivas'ta, Sufi Şehâbeddin Sühreverdî'nin Sühreverdilik tarikatı da Malatya, Tokat ve Amasya kentlerinde yayılmıştır (Köprülü, 1984, 201-203; Bayram, 1987, 30-36; Bayram, 1989, 66-74).

Vakıf Kurumu ve İmaretler Yoluyla Gelişen Kentler

Selçukluların, Bizans egemenliğinden fethedilen ya da yeni kurulan kentsel ya da kırsal yerleşmelerini Türk-İslâm kolonizasyon sürecinde cami, medrese, hankâh ve dârü'ş şifâ gibi erken dönem Türk imaret ya da külliyelerinin kökenini oluşturan sosyal, kültürel ve ekonomik içerikli anıtsal-kamusal yapı faaliyetlerini, İran Türk-İslâm devlet geleneğinden miras aldıkları, vakıf kurumu yoluyla örgütledikleri bilinmektedir. Nitekim Selçuklu vakâyî-nâmelerinde; Selçuklu sultanı I. Mesud'un (1116-1155) Amasya yakınlarında yoksullar ve yolculara konutlar, çeşme ve kanallar gibi vakıf olarak sosyal-kültürel kurumlar yaptırarak, Simre adı verilen bir kent kurduğuna ve Sultan II. Kılıç Aslan'ın (1155-1192) Aksaray kentini, vakıf kurumu yoluyla sosyal, kültürel ve ekonomik içerikli kent kurumları ile yeniden yapılandırdığına ilişkin kayıtlar, Anadolu'nun Türk-İslâm kolonizasyon sürecinde vakıf kurumunun etkinliğini ortaya koymaktadır (Müneccimbaşı, 1935, 14; Münecimbaşı, 2001, 17-18; Anonim Selçuk-Nâme, 1952, 25).

Selçuklu dönemi anıtsal-kamusal yapı kitabelerinde, Konya, Kayseri ve Sivas kentlerinde askeri-güvenlik unsuru işlevindeki sur yapılarının, kentsel ve kırsal alanlarda külliye niteliğindeki cami-medrese-hamam ya da medrese-darü'ş şifa kompozisyonlarından oluşan yerleşim odaklarının ve ticaret yolları üzerinde kervansaray gibi ekonomik işlevli yapı faaliyetlerinin masrafları vezir ya da emirler tarafından karşılanmak üzere vakıf olarak yaptırıldığına ilişkin kayıtlar, vakıf kurumunun Selçuklu kentler sistemi ve kentsel mekân organizasyonları üzerinde belirleyici ve yönlendirici olduğunu ortaya koymaktadır (Rogers, 1976, 69-103; Crane, 1993, 1-57).

Dolayısıyla, özellikle, Konya ve Kayseri veya Sivas gibi siyasal ve yönetsel ya da kültürel ve ekonomik işlevlere sahip kentlerin yerleşim düzeninin vakıf kurumu kapsamında örgütlenen anıtsal-kamusal yapı faaliyetlerine dayalı olarak biçimlendiği ve geliştiği söylenebilir. Başka bir ifadeyle, vakıf kurumunun Anadolu kentlerinin yerleşim süreci üzerindeki yansımalarının, cami, medrese veya dârü'ş şifâ gibi erken dönem külliyesi olarak tanımlayabileceğimiz sosyal-kültürel hizmet yapıları ile dönemin askeri ve siyasal koşullarının gerektirdiği sur ve kale gibi güvenlik-savunma yapıları biçiminde gerçekleştiği anlaşılmaktadır.

Ahi Teşkilatı ve Ahilerin Kurduğu Yerleşmeler

Anadolu'da Ahiliğin gelişmesi, XIII. yüzyılda Abbasi halifesi Nasır'ın fütûvveti merkezileştirme ve yayma politikaları kapsamında, Anadolu Selçuklu sultanı I. İzzeddin Keykavus ve halefi I. Alâaddin Keykubad döneminde ünlü mutasarrıf Ebû Hafs Ömer Sühreverdî'yi Anadolu'ya fütûvveti yaymak üzere elçi olarak göndermesi ve Anadolu Ahiliğinin kurucusu kabul edilen Ahi Evran'ın Kayseri'de yerleşmesi ile başlamıştır (30). Bu süreç sonunda, Türk tüccar ve zanaatkârları arasında yayılmaya başlayan Ahilik ya da Ahiyân-ı Rûm ve Bacıyân-ı Rûm adı verilen dini ve ahlâki temele dayanan askeri-meslekî örgütlenmeler, Anadolu'nun kentsel alanlarında örgütlü zanaat siteleri, kırsal alanlarda ise tekke ve zaviyeler kurulması biçiminde yerleşme düzenine ve kent kültürüne yansımıştır (**Harita 8**). Ibn Batuta seyahatnamesinde, İlhanlı

30. Anadolu'da Ahi teşkilatının gelişim süreci ve örgütlenme düzenine ilişkin olarak bakınız: Taeschner, 1954, 17-18; Bayram, 1991, Çağatay, 1997.

egemenliğindeki Anadolu'da çok sayıda Ahi zaviyesi bulunduğunun ve yolcuların buralarda ücretsiz olarak ağırlandığına ya da Ahi Evran önderliğinde örgütlü zanaat sitelerinin kurulduğuna ilişkin kayıtlar, Ahi örgütlenmelerinin Anadolu'daki yaygınlaşma düzeyini göstermesi açısından önemlidir (Ibn Batuta, 1929, 124-126; Bayram, 1991, 152-155).

Ahiliğin, Anadolu kentlerinin Türk-İslâm kolonizasyon süreci üzerindeki mekânsal etkileri değerlendirilirse;

I. Ahilerin, tüccar ve zanaat faaliyetlerinin Hıristiyan nüfusun denetiminde olduğu Anadolu kentlerinde, Türklerin tüccar ve zanaatkâr olarak yerleşmesini ve örgütlenmesini teşvik ederek, kentsel üretim mekanizmalarında Hıristiyan tüccar ve zanaatkârlarla rekabet edebilmesini ve belirleyici-denetleyici konuma ulaşmasını sağlamak amacıyla meslekî uzmanlaşmaya dayalı zanaat çarşılarını kurdukları anlaşılmaktadır (T'serstevens, 1955, 74-76; Busch, 1983, 509-533).

II. Tarihi kaynaklardan, Ahilerin Selçuklu yönetim mekanizmasının zayıfladığı dönemlerde kentlerin savunmasında örgütlü askeri bir güç olarak Selçuklu yöneticilerine yardımcı oldukları ya da kentlerde çıkan sosyal karışıklıklarda ve hukuki anlaşmazlıklarda uzlaştırıcı görev üstlendikleri anlaşılmaktadır (Anonim Selçuk-Nâme, 1952, 40, 45; Eflâkî, 1986, (II), 57-58; Gölpınarlı, 1950, 74-80).

Ahilerin, Anadolu'nun Türk-İslâm kolonizasyon sürecinde Selçuklu kentler sistemi üzerindeki etkileri, kentsel ve kırsal yerleşmeler olmak üzere iki başlıkta irdelenebilir:

I. Ahilerin, kentsel alanlarda zaviye ya da cami veya mescid gibi Türk-İslâm yapı faaliyetlerine katılarak, Türk-İslâm kolonizasyon sürecinde kentlerde Ahi Celâl (Akşehir), Ahi Osman (Karaman), Ahi Evran (Kırşehir), Ahi Paşa (Niğde), Ahi Musa (Harput) ve Ahi İzzeddin (Kütahya) gibi yeni mahalleler kurulması yoluyla Türk iskânını teşvik ettikleri anlaşılmaktadır (Anonim, 1946, 17-18).

II. Ahilerin, kırsal alanlarda kurdukları zaviyeler ile bir yandan iletişim, ulaşım ve konaklama olanaklarının yetersiz olduğu dönemde, Türkmenlere güvenli bir ortamda konaklama ve yerleşme olanağı vermek, diğer taraftan da tarımsal üretim faaliyetlerini örgütleyerek, göçebe Türkmenlerin yerleşik yaşama geçiş ve tarımsal üretim faaliyetlerine katılımını sağlamak yoluyla kırsal yerleşmelerin imar ve iskân edilmesi ve Ahili (Kırıkkale), Ahiler (Eskişehir), Ahiboş (Ankara), Ahi Mesud (Ankara), Ahi Mamak (Ankara), Ahi Şeyh (Eskişehir) gibi yeni köyler kurarak Türk yerleşim sürecini yönlendirdikleri görülmektedir (Anonim, 1946, 17-18; Hasluck, 1973, (II), 505-506; Gölpınarlı, 1950, 74-80; Cunbur, 1986, 312-319).

Yaylak-Kışlak gibi Mevsimlik Yerleşmeler ve Köy Yerleşmeleri

Selçuklular, İran Türk-İslâm devlet geleneği mirası kapsamında; Büyük Selçuklu veziri Nizamü'l Mülk tarafından göçebe ve yarı göçebe Türkmen topluluklarının siyasal sınır boylarında aşiretler ve boylar halinde yaylak-kışlak alanları vermek yoluyla iskân edilmesi politikasını Türk-İslâm kolonizasyon sürecinde Anadolu coğrafyasına aktardıkları söylenebilir (Köprülü, 1931, 219-240; Yinanç, 1944, 166-167; Shaw, 1985, 9-10). Nitekim vakâyî-nâme kayıtlarında, Sultan Alâaddin Keykubad döneminde askeri-stratejik kökene dayanan iskân politikaları kapsamında, Bizans-Selçuklu Uc bölgesindeki Domaniç Dağı ile Ermeni Beli yörelerinin yaylak-kışlak alanları olarak Ertuğrul Gazi yönetimindeki Kayı boyuna iktâ edildiği görülmektedir (Âşıkpaşaoğlu, 1970, 8; Ünsî, 1942, 25).

Harita 9. Anadolu'da Selçuklu dönemi Türk-Moğol boyları dağılım coğrafyası.

Burada kentler sistemi açısından dikkat çekici nokta; yaylak-kışlak alanlarının yerleşme işlevinin ötesinde savaş dönemlerinde orduların toplanma ya da konaklama işlevine hizmet etmesidir. Bu çerçevede dönemin tarihi kaynaklarından; Selçuklu ve İlhanlı tabiiyet dönemlerinde Aksaray yakınlarındaki Kılıç Aslan Ribâtı çevresi, Kızılırmak ve Yeşilirmak havzalarındaki Kırşehir, Delice ve Niksar yöreleri ile Erzincan-Sivas arasındaki Karanbük yöresinin kışlak, Yabanlu Bâzarî ve Erzincan yörelerinin ise yaylak olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır (Aksarayî, 1943, 137, 187, 190-191, 254-255, 340; Aksarayî, 2000, 33, 83, 86-87, 153, 155, 232, 250-251).

Öte yandan göçebe ve yarı-göçebe Türkmenlerin Anadolu yerleşim zincirine katılmaları arkeolojik kalıntılar ve toponomi verileri açısından değerlendirilirse; Anadolu'nun çeşitli yörelerinde Kayı, Bayat, Avşar, Kızık, Beydili, Kargın, Bayındır, Kınık, Peçenek, Yuva, gibi çeşitli Oğuz boylarına ait yer adlarına rastlanması, Türkmenlerin Anadolu'da dağılık halde yerleş(tiril)miş olduğunu ortaya koymaktadır (Yınanç, 1944, 171-173; Gordlevski, 1988, 80-82; Candar, 1934, 52-57).

Ancak burada dikkat edilmesi gereken nokta, Anadolu'ya sadece Türkmen topluluklarının gelmemiş olmasıdır. Dolayısıyla Türk fetihleri ile başlayan Türk-İslâm kolonizasyon sürecinde Türkmen topluluklarının yanısıra Karluklar, Çiğiller, Kalaçlar, Kanıklar, Kıpçaklar, Uygurlar, Ağaçeriler gibi Doğu Türkleri ile Kara Tatar gibi çeşitli Moğol boy ve oymakları da Anadolu'ya gelerek, yerleştiği görülmektedir (Sümer, 1960, 567-594). Nitekim dönemin vakıf-nâme kayıtlarından (31), çeşitli Moğol aşiret ve boylarının Anadolu'da köyler kurarak yerleştiği ve Osmanlı dönemine dek varlığını koruduğu anlaşılmaktadır (**Harita 9**).

Bu süreçte, Selçuklu sultanlarının Anadolu'nun kolonizasyon ve fetih sürecinde göçebe Türkmen topluluklarını kırsal alanlarda iskân etmeye yönelik politikalarının;

I. Askeri ve siyasal kökenler açısından; Türkmen topluluklarının, Anadolu'da kurulan Selçuklu Türk siyasal birliği ve yönetim

31. Anadolu'da yerleşen Moğol aşiret ve boylarına ilişkin vakıf-nâme kayıtları için bakınız: Ocak, 1978, 164-166; Barkan, 1953, 209-237.

organizasyonuna karşı gelecekte askeri-siyasal boyutta potansiyel tehlike oluşturmalarını önlemek için aşiret ya da boylar halinde teşvikler ve muafiyetler vermek ya da zorunlu iskâna tâbi tutmak yoluyla Anadolu'nun farklı bölgelerinde mevcut ya da yeni kurulan yerleşmelerde iskân edilmesi ile Türkmenlerin hayvancılık ve el sanatları ya da akın ve gazâ ekonomisine dayalı yaşam biçimine dayanan mekânsal arayışların sonucu olarak Anadolu'nun yaylak ve kışlak alanlarında (Büyük Menderes ve Gediz vadileri ya da Sakarya, Porsuk ve Sarı Su vadileri gibi) kendiliğinden yarı-göçebe olarak yerleşmesi ya da Türkmenlerin fetihçi unsurlar olarak askeri-stratejik öneme sahip Uc bölgelerinde ve önemli ulaşım kanallarının geçit noktalarında, askeri hizmetler karşılığında aşiret ve boylar halinde yaylak-kışlak alanlarının iktâ olarak verilmesi yoluyla yerleştirilmesi.

II. Ekonomik kökenler açısından; Anadolu'nun fetih dönemlerinde tahrip olan kırsal yaşam düzeni ve tarımsal üretim sistemini yeniden faaliyete geçirmek ve örgütlemek amacıyla ekonomik temele dayanan yerleşme politikaları ile Türkmen topluluklarının reis ya da bey adı verilen yöneticileri önderliğinde boy veya aşiretlerde halinde yerleştirilmesinin yanı sıra yerli Hristiyan toplulukların da dini ve etnik köken farklılıklarına göre gruplara ayrılarak mevcut yerleşmelerde ya da yeni kurulan köylerde yerleştirilmesi biçiminde olmak üzere askeri-siyasal ve ekonomik kökenlere dayandığı anlaşılmaktadır (Köprülü, 1931, 228-229; Köprülü, 1999, 46-52; Wittek, 1963, 257-268; Wittek, 1971, 17-20).

SELÇUKLU KENTLER SİSTEMİ

Anadolu'da Selçuklu dönemi kentler sistemi kavramı ile anlatılmak istenen, siyasal ve idari yapısı gereğince bir aşiretler konfederasyonu niteliğindeki Anadolu Selçuklu Devleti'nin XII. yüzyılda kurduğu Anadolu-Türk siyasal bütünlüğü ve kolonizasyonudur.

Daha geniş bir ifadeyle Selçuklu kentler sistemi; Türklerin Orta Asya ve Horasan'dan Anadolu'ya yönelen yaklaşık 200 yıl süren göçleri sonucunda değişim ve dönüşüme uğrayarak, Anadolu'ya taşıdıkları ya da aktardıkları Orta Asya-Şaman ve İran-İslâm medeniyet ve kültür değerleri ile Anadolu'da karşılaştıkları Roma-Bizans kültür ve medeniyeti mirası üzerinde kısmen kurguladıkları kısmen de uyarladıkları sosyal, kültürel ve ekonomik yeni yaşam dizgisinin mekânsal yansımaları olarak işlevsel kademelenme gösteren Selçuklu kentlerinin oluşturduğu yerleşmeler zinciridir.

Tarihsel-Mekânsal Çerçeve ve Yerleşme Dinamikleri

Bu araştırmada; Anadolu'da Selçuklu dönemi kentler sistemi ve sistemin dinamiklerinin XII. yüzyıla tarihlenmesinde dönemin kendine özgü koşullarının ortaya çıkardığı bir dizi neden-sonuç ilişkileri bulunduğu öngörülmektedir:

I. XI. yüzyıla dek olan ilk Türk yayılmasının fetihçi karakterine bağlı olarak Türkler yeni kentler kurmak yerine mevcut kentlerde ya da yakın çevresinde yerleşme eğiliminde olmuşlardır (Cahen, 2001, 112-114).

II. Temelde hayvancılık ve el sanatları ile akın ve baskın ya da yağma ve ganimet ekonomisine dayanan göçebe unsurlardan oluşan Türk kitlelerinin geleneksel yaşam biçimlerine uygun olarak Anadolu'nun Uc bölgelerindeki yaylak ve kışlak alanlarında mevsimlik yerleşme biçimini benimsemesi ve yığılmasıdır (Lindner, 2000, 34-35). Nitekim Arap coğrafyacı İbn Said; Antalya-Marki (Fethiye) Körfezi arasındaki Cibâlu't Türkân (Türkmen Dağları) adı verilen dağlık bölgede 200.000, Kastamonu yöresinde 100.000,

Harita 10. Anadolu'da Selçuklu kentler sistemi; kentsel yığılma bölgeleri-yerleşmeler zinciri.

Sultan Önu-Kütahya-Emirdağ-Karahisar-ı Sahip-Sivrihisar yörelerinde 200.000 ve Ankara'nın kuzeyindeki Karabuli denilen dağlık bölgede 30.000 çadırlık Türkmen kitlelerinin yığıldığını kaydetmektedir (Cahen, 1968, 42-48).

III. Anadolu Selçuklu Devleti'nce Türkmen aşiretlerinin, fetihçi karakterlerine dayalı olarak fetih, güvenlik ya da savunma amacıyla Uc olarak adlandırılan Hıristiyan devletlere sınır bölgelere yönlendirilmesi ya da yerleştirilmesidir (Sümer, 1962, 521-528; Sümer, 1969, 46-50; Sümer, 1992, 12-23). Bu çerçevede, Selçuklu yönetimince Kilikya Ermeni Krallığı sınırlarındaki Malatya ve Maraş bölgelerinde Ağaçeriler, Ermenek, Karaman, Mut, Gülnar ve Silifke yörelerinde Karamanlıları, Trabzon Rum İmparatorluğu sınırlarındaki Sinop-Samsun-Trabzon kıyı bölgelerinde Çepniler, Bizans sınırlarındaki Kütahya yöresinde Germiyanlılar, Tunguzlu, Köyceğiz ve Uşak bölgelerinde Salurlar ve Hilvan, Diyarbakır ve Savur bölgelerinde Döğerler yerleştirilmiştir.

IV. Anadolu'da erken Türk yayılmasının siyasal parçalanmışlığına ya da çok parçalı siyasal örgütlenmelerden oluşmasına dayalı olarak, Türklerin merkezi bir egemen güç denetiminde sistemli bir kolonizasyon süreci gerçekleştirilememiş olmasıdır. Nitekim Anadolu'da Türk siyasal birliği XII. yüzyılda Sultan II. Kılıç Aslan tarafından Selçuklu egemenliği altında kurulmuştur.

V. Bizans-Haçlı seferlerinin Türk yayılmasının siyasal sınırlarını daraltması ve kentlerin çok sık el değiştirmesinin sonucu olarak Anadolu kentlerinin kentsel işlevlerini kaybetmesi ve sosyal, kültürel, ekonomik ve yönetsel yapılarını değişken kılmıştır. Nitekim XIII. yüzyılda; Türk göçebe yayılmasından hayatta kalabilmiş Bizans kentlerinin çoğu, göçebe denizi içinde çevresinden yalıtılmış ve kentsel işlevlerini kaybetmiş kilise bölgeleri niteliğinde yarı-kentsel ya da kırsal yerleşmelere dönüşmüştür (Vryonis, 1981, 55-57).

Sistem Kurgusu; Toprak Kullanım Sistemi ve Kentler

Selçukluların, Bizans'tan devraldıkları Anadolu'nun Türk-İslâm kolonizasyon sürecini hızlandırmak, fetih ve savaşlarla geçen karanlık çağlar olarak adlandırılan dönemde harap olan kırsal ve kentsel yerleşmeleri yeniden iskâna açmak ve fetihler döneminde duran milletlerarası transit ticaret yollarını yeniden faaliyete geçirebilmek sistemli bir yerleşim politikası izledikleri söylenebilir. Bu politikalar, zorunlu iskân ve tehcir yoluyla göçebe Türk ya da çiftçi Hıristiyan nüfusun iktâ ya da mülk olarak topraklar verilmesi, vergi muafiyetleri tanınması ve tarımsal araç-gereç yardımı yapılması gibi teşviklerle iskân edilmesi ya da milletlerarası ticaret yolları üzerinde kervansaraylar kurulması gibi ekonomik temellere dayanmaktadır.

Sultan I. Alâaddin Keykubad'ın Konya, Ereğli, Niğde, Aksaray, Kayseri, Elbistan, Malatya, Erzincan, Sivas, Tokat, Niksar, Amasya, Sinop, Kastamonu, Kırşehir, Ankara, Akşehir, Antalya ve Alâiyye olmak üzere cami, kervansaray, medrese ve hankâhlarla donatılmış on dokuz kent kurmuş olması, Selçukluların kapsamlı bir yerleşim politikası izlediklerini ortaya koymaktadır (Neşri, 1987, 37; Cenâbî, 2000, 253).

Öte yandan, Selçuklular; tüm gelir ve mülkiyet hakları devlete ait mülk ya da mirî topraklar, mülk toprakların dini hayır amacıyla cami, medrese ya da kervansaray gibi toplumsal hizmet kurumlarına tahsis edildiği vakıf topraklar, askeri bir hizmet ya da görev karşılığında melik, emir ya da beylere verilen belirli toprak parçalarının sadece vergi gelirlerini kapsayan ve miras yoluyla devredilmesi mümkün olmayan iktâ topraklar ile genellikle kentlerin yakın çevresindeki meyvelik-sebzelik ya da bağ-bahçelik gibi özel bakım ve çalışma gerektiren vergiye tâbi özel mülk topraklardan oluşan bir toprak kullanım sistemi kurmuşlardır. Ancak 1277 sonrasında Anadolu'nun tüm yönetim kurumları ile İlhanlı tabiiyetine girmesi sonucu Selçuklu toprak kullanım sistemi bozulmuş ve ülke topraklarının temlik-nâme ya da mülk-nâme adı altında köy ya da mezra veya eyaletleri bütün hak ve irtifakları, işlenen ve işlenmeyen, düz veya dağlık toprakları, üzerindeki yıkık veya sağlam meskenleri, ağaçları, bağları, nehirleri, çeşmeleri, duvar ve çitleri, gübrelikleri kapsayacak nitelikte büyük parçalar halinde ve miras hakları da dahil olmak üzere yapılan askeri ve idari hizmetler veya satış ya da bağış yoluyla emir ya da beylere veya önemli dini ve politik şahsiyetlere Hıristiyan ya da Müslüman ayrımı yapılmaksızın verilmesini kapsayan bir toprak kullanım sistemi egemen olmuştur (Turan, 1948a, 563-564; Ülken, 1973, 47-50).

İlhanlı tabiiyet dönemine ilişkin kayıtlardan; Sultan II. İzzeddin Keykavus'un Konya subaşısı Suriyeli Ebu'l Fevaris'e Aksaray kazasına tâbi Salime nahiyesinin Gerveli köyünü, bütün hak ve irtifakları ile satış yoluyla devrettiği ya da Amasya'ya tâbi İl-Arslan Köyü'nü Selçuklu Emiri Eseddin Ali bin Yağı-Basan bin Ebu Salim'e temlik ettiği veya Sultan IV. Kılıç Aslan'ın yapılan askeri hizmetler karşılığında Erzincan'a tâbi köyleri maiyetinde bulunan emirlere bağış yoluyla verdiği anlaşılmaktadır (Sahillioğlu, 1969, 57-65; Turan, 1950, 157-158).

Bu noktada son Selçuklu sultanı II. Mesud (1289-1295) dönemine ait Rumca bir kitabeden; Hıristiyan nüfusun yoğun yerleşim bölgesi olduğu anlaşılan Kapadokya yöresinin askeri hizmetler karşılığında Rum asıllı Selçuklu komutanı Basil Gıyagupos'a temlik edildiğine ilişkin kayıt, Selçuklu döneminde yerli Hıristiyan topluluklara tanınan yaşamsal özgürlükleri ve mülkiyet haklarını göstermesi bakımından önemlidir (Tütenk, 1972, 381-382).

32. *Pervâne*, Anadolu Selçuklu Devlet teşkilatında mülk, iktâ gibi arazi işleri ile uğraşan, bunlarla ilgili tayin, tevcih, tahrir, vb. işleri yapan, menşur ve beratları hazırlayan ve defterleri tutan görevlidir.

33. *Müstevfi*, Anadolu Selçuklu Devlet teşkilatında maliye işlerine bakan görevlidir.

Selçuklu dönemi kaynakları irdelenirse, Selçuklu sultanı I. Kılıç Aslan'ın 1178 yılında fethettiği Malatya kentinin Hıristiyan halkına can ve mal güvenliği verilmesinin ötesinde tarımsal destek ve yiyecek yardımı yapılması (Süryani Mihâil, 1944-1945, 251-252) ya da I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in ilk saltanat döneminde (1192-1196) Anadolu'nun tarımsal üretimini arttırmak ve fetih sürecinde harap olan yerlerin yeniden imarı için 1196-7 yılında fethettiği Büyük Menderes havzasının Hıristiyan Karia ve Tantulus halklarını aile bağları ve etnik kökenlerine göre beş bin kişilik gruplar halinde, evler, çiftlikler, tarım alet ve gereçleri ile vergi muafiyetleri verilmek suretiyle Selçuklu egemenliğindeki Akşehir yöresi köylerinde yerleştirilmesi (Vryonis, 1968, 234) veya Sultan I. Alâaddin Keykubad'ın Harezmliler tarafından harap edilen Ahlat yöresinin yeniden imar edilmesi ve tarımsal üretimin yeniden canlandırılması için vezir Ziyâü'd-Din Kara-Aslan ve *pervâne* (32) Erzincanlı Tacü'd-Din ile birlikte *müstevfi* (33) Erdebilli Sa'dü'd-Din'i Ahlat'a gönderilerek, bölgenin mal ve arazi tespitinin yaptırılması ve yöre halkının yeniden iskân edilmesine ilişkin kayıtlar, Selçukluların uyguladığı yerleşme politikalarının dayandığı ekonomik öncelikleri ortaya koymaktadır (Ibn Bibi, 1941, 168-169; Ibn Bibi, 1996, (I), 426-425).

Selçuklular, yeni kentler kurmak ya da terk edilen kentsel ve kırsal yerleşmeleri yeniden iskâna açmak gibi yerleşme politikalarının yanısıra Anadolu'nun İslâm-Sasânî ve devam eden Türk fetihleri döneminde kapanan kuzey-güney ve doğu-batı yönünde uzanan milletlerarası ticaret yollarını can ve mal emniyetini kapsayan sigorta kurumu yoluyla yeniden faaliyete geçirmiştir. Bu çerçevede, masrafları Devlet hazinesinden karşılanmak üzere vakıf kurumu kapsamında yapılan köprü ve kervansaraylar sistemi ile desteklenen başkent Konya merkezli dağıtım sistemine dayalı olarak, ticaret ve mübadele merkezleri, askeri ve ticari liman kentleri, pazar ve panayır merkezleri ile karahisar yerleşmelerinden oluşan bir kentler sistemi örgütlenmiştir.

Arap coğrafyacı Ibn Said, XIII. yüzyılda Selçuklu egemenliğindeki Anadolu'da yönetici, kadı, cami, kumaş hanları ve hamamlara sahip Konya, Kayseri, Sivas, Malatya, Erzincan, Erzen-i Rûm, Ahlat, Meyyâfârikûn (Silvan), Amid (Diyarbakır), Mardin, Ankara, Kastamonu, Tokat, Niksar, Amasya, Samsun, Sinop, Antalya, Alâiyye, Tunguzlu ve Honaz olmak üzere yirmi dört büyük eyalet kenti olduğundan bahsederken, aynı dönemlerde Anadolu'dan geçen Simon de Saint Quentin Konya, Kayseri, Sivas, Tokat, Amasya, Ankara, Erzincan, Malatya, Maraş, Ab-ı Germ (Ilgın), Erzen-i Rûm, Niksar, Meyyâfârikûn, Ahlat, Urfa, Sümeysat (Samsat) ile Antalya ve Alâiyye limanları başta olmak üzere Anadolu'da yirmi beş'i yönetim ya da subaşılık merkezi olmak üzere kasaba, kale ve köyler olmak üzere yüzden fazla yerleşme bulunduğunu kaydetmiştir (Cahen, 1968, 41-50; Saint Quentin, 1965, 66-68).

XIV. yüzyıl ilk yarısına ilişkin Selçuklu kentlerinin İlhanlı yönetimine ödediği vergi gelirleri hakkında bilgi veren kaynaklarda; İlhanlı döneminde Memâlik-i Rûm olarak adlandırılan Selçuklu yönetim bölgelerinde, ekonomik açıdan gelişmiş Konya, Kayseri, Sivas, Erzen-i Rûm ve Erzincan gibi idari-siyasal merkezler, Karahisar-ı Develi, Karahisar-ı Kögonya, Karahisar-ı Yavaş ve Karahisar-ı Behramşah gibi Karahisar yerleşmeleri ile Ziyâret Bâzarî ve Ilgın Bâzarî pazarları gibi pazar yerleşmeleri olmak üzere yaklaşık kırk yerleşmenin varlığı belirlenebilmektedir (Togan, 1931, 22-25).

Öte yandan Moğolistan seyahatinde Anadolu'dan geçen Rahip Rubruck; Konya, Kayseri, Sivas, Kemah, Erzincan, Erzen-i Rûm ve

34. Selçuklu vakâyî-nâmelerinde fethedilen kentlerdeki kilise ya da şapellerin cami ya da mescidlere dönüştürüldüğüne ilişkin kayıtlar için bakınız: Ibn Bibi, 1941, 43, 60; Ibn Bibi, 1996, (I), 119, 174-175.

Ani gibi büyük ve gelişmiş zanaat ve ticaret merkezlerinin varlığından bahsederken, XIII. yüzyıl sonunda Çin'e yaptığı seyahatinde Anadolu'dan geçen Marko Polo da Konya, Kayseri, Sivas, Erzen-i Rûm, Erzincan, Bayburt, Erciş, Muş ve Mardin başta olmak üzere her biri bir zanaat dalında uzmanlaşmış birçok büyük kent olduğunu kaydetmiştir (Von Rubruck, 2001, 137-140; T'serstevens, 1955, 74-75).

Bu noktada, Anadolu'nun demografik gelişimi ve kentlerin yerleşim düzeni açısından bir değerlendirme yapılırsa, XII. yüzyılda Orta Asya'da başlayan Moğol istilasının yarattığı Horasan, Acem-i Irak ve Azerbaycan yörelerinden Anadolu'ya yönelen büyük nüfus hareketi ve Selçuk sultanlarının himayesinde Gaziyân-ı Rûm, Ahıyân-ı Rûm, Bacıyân-ı Rûm ya da Abdâlân-ı Rûm gibi askeri, dini ve meslekî temele dayanan dinsel yapılanmaların etkisinde Anadolu'nun demografik dağılımının Türk-İslâm toplumu lehine geliştiği ve Bizans egemenliğinden devralınan Anadolu kentlerinin de Türk-İslâm kültürü etkisinde, yeniden, biçimlendirilmeye başladığı söylenebilir. Nitekim Anadolu'ya yönelen büyük nüfus hareketine bağlı olarak; İran-İslâm kültürü kaynaklı Sünnî ya da Şii çok sayıda dinsel alt felsefenin Anadolu coğrafyasına aktarılması ya da taşınması sonucu; başkent Konya Mevlevilik başta olmak üzere İran manevi yaşamı ve edebi faaliyetlerinin merkezi olmuştur. Bu süreçte, Anadolu kentler sisteminin siyasal ve dinsel sınırlarını belirleyecek olan İranlı sufî liderlerin örgütlediği Kübrevilik, Kalenderilik, Yesevilik gibi Horasan kökenli çok sayıda tarikat da Anadolu kentlerinde yayılmaya başlamıştır (Günaltay, 1943, 59-99; Öztürk, 2001, 42-44; Ocak, 2002, 88-97).

Diğer taraftan dönemin tarihi kaynaklarından (34); Türk-İslâm kolonizasyon sürecinin, mevcut kilise ya da şapellerin cami ya da mescide dönüştürülmesi veya namazgâhlar yapılması ya da derviş ve erenlerin örgütlediği tekke ve zaviyeler kurulması yoluyla yerleşim sürecine yansıdığı anlaşılmaktadır.

XII. yüzyıldan itibaren yukarıda açıklanan gelişmelere bağlı olarak özgün sanatsal kimlik ve anlayışların da ortaya çıkması ile yeni bir boyut kazanan Türk-İslâm kolonizasyonunun, Konya, Kayseri, Sivas, Divriği, Tokat ve Akşehir başta olmak üzere Anadolu kentlerinde ulucami veya Cuma camileri ya da kamusal hizmet yapıları işlevindeki erken dönem külliyeleeri olarak adlandırılacak anıtsal İslâmî yapıların inşası biçiminde yerleşim düzenine yansıdığı ve kentsel mekânı biçimlendirdiği söylenebilir (Erdmann, 1961, 94-101; Baykara, 1996, 34-59).

Selçuklu döneminde gerçekleştirilmiş cami, medrese, dârü'ş şifâ ya da bimâristân gibi sosyal ve kültürel içerikli anıtsal-kamusal yapıların, XIII. yüzyıl öncesinde Urfa, Mardin, Meyyâfârîkûn, Amid gibi Güneydoğu Anadolu bölgesi kentlerinde yoğunlaşırken, XIII. yüzyıldan itibaren Konya, Sivas, Kayseri, Kırşehir, Amasya ve Tokat gibi Orta Anadolu bölgesi kentlerinde yoğunluk kazanması, Türk-İslâm kolonizasyon sürecinin XIII. yüzyılda Selçuklu siyasal egemenlik düzeni ve yönetim mekanizmasının kurumsallaşması ile ivme kazandığını düşündürmektedir (Bayburtluoğlu ve Madran, 1981, 941-949; Madran, 2003, 551-562).

Anadolu yer adları üzerine yapılan araştırmalar; Arap istilası ve takiben Türk fetih sürecinde terk edilen ya da harap olan birçok kırsal ve kentsel yerleşmenin Selçuklular tarafından Viran-şehir veya Kızıl-viran ya da Boz-Öyük gibi yeniden adlandırılarak, göçebe Türkmen boy ve oymaklarının yerleştirilmesi yoluyla iskân edildiği ya da Türk fatih, eren ve dervişlerinin adlarına izafeten Artuk-âbâd (Emir Artuk) ve Sökmen-âbâd (Emir Sökmen) ya da Hacı Bektaş (Hacı Bektaş Veli) ve, Seydî-Şehri (Seyyid Harun Velî)

gibi yeni yerleşmeler kurulduğunu göstermektedir. Bu noktada, kökenleri Orta Asya kent kültürüne dek uzanan yer adı verme usullerine göre yerleşilen Bizans kentlerin demografik büyüklüğüne göre eski adının Caesareia-Kayseri veya Iconium-Konya ya da Ancyra-Ankara gibi Türk halk etimolojisine uydurularak korunduğu ya da terk edilmesine dayalı olarak Dorylaion-Eskişehir veya Philemenon-Akşehir ya da Tralles-Güzelhisar gibi Türkçe yer adlarına dönüştürüldüğü anlaşılmaktadır (Ruben, 1947; 368-391; Wittek, 1969; 193-240; Scheinhardt, 1976; 99-100; Tuncel, 1980; 147-149; Alagöz, 1984, 11-23; Gülensoy, 1999; 365-376).

SONUÇ

Selçuklu kentler sistemine ilişkin yapılan açıklamalardan; kentler sisteminin Bizans-Selçuklu ikili askeri ve siyasal koşulları, milletlerarası ticaret potansiyellerine dayanan üretim-dağıtım organizasyonları, Orta Asya ve İran Türk-İslâm devlet geleneklerine köklenen yönetim sistemi ve yerleşme politikaları kapsamında, Anadolu'da karşılaşılan ve devralınan Bizans (Doğu Roma) kültürel miras üzerinde örgütlendiği ortaya konmuştur. Başka bir ifadeyle; Selçuklu kentler sistemi, Türk öncesi Roma-Bizans dönemlerinde örgütlenmiş yerleşme düzeni ile Orta Asya ve İran Türk-İslâm yerleşik ve göçebe yaşam geleneklerinin Anadolu'da birleştirilmiş ortak mekânsal ürünüdür. Bu çerçevede, Selçuklu kentler sistemini yönlendiren birden çok dinamik olduğu ya da sistemin bütünsel bir yapılanma düzeni içinde birden çok bileşene dayalı olarak örgütlendiği anlaşılmaktadır. Bu noktada, Anadolu Selçuklu kentler sistemini biçimlendiren bileşenler:

- Bizans-Selçuklu ikili siyasal egemenlik düzeninin tanımladığı ya da etkin kıldığı askeri-stratejik koşullar kapsamında askeri üs (harekât merkezi) işlevi yüklenmiş yerleşmeler ile derbend ya da menzil ve karahisar yerleşmeleri ile örgütlendirilmiş savunma sistemi,
- Anadolu'nun kıtalararası coğrafi geçiş bölgesi işlevinin ön plana çıkardığı jeopolitik kimliğine dayalı olarak örgütlenmiş üretim-dağıtım sistemleri kapsamında, bölgesel ticaret merkezi işlevine sahip pazar yerleşmeleri ya da ülkesel dış alım-dış satım merkezleri işlevindeki liman ile doğal kaynak alanları niteliğindeki maden kentleri, aktarma-harekât merkezleri işlevindeki pazar ve panayır yerleşmelerinden oluşan üretim sistemi,
- Milletlerarası ticaret yolları üzerinde yapılandırılan kervansaray ya da ribatlar ve köprüler ağı ile desteklenen dağıtım sistemi,
- Orta Asya ve İran Türk-İslâm devlet geleneklerine köklenen *ülüş* sistemi ile *İslâmî iktâ* sisteminin sentezi olarak biçimlendirilen toprak kullanım sistemleri ile yerleşme politikalarına dayanan yönetim sistemi olarak tanımlanmıştır.

Öte yandan, mekânsal kademelenme açısından bir değerlendirme yapılırsa, Selçuklu kentler sisteminin;

- Dönemin askeri-siyasal koşullar gereğince örgütlenen subaşılık merkezleri işlevindeki kentler,
- Selçuklu dağıtım sisteminin bir unsuru olmalarının ötesinde gerektiğinde savunma işlevi de üstlendiği anlaşılan ve süreç içinde kentsel yerleşme niteliği kazanan kervansaray ya da ribat yerleşmeleri,

- Milletlerarası ticaret yolları üzerinde coğrafi eşiklerin aşıldığı bölgelerde kurulduğu anlaşılan ekonomik etkinlik ve mübadele merkezleri işlevinde mevsimlik pazar ya da panayırlardan gelişen bölgesel ticaret merkezleri,
- Dönemin üretim-tüketim ilişkileri ve dışalım-dış satım potansiyelleri kapsamında geliş(tiril)en ve Selçuklu kentler sisteminin giriş-çıkış merkezleri işlevindeki liman kentleri, yeraltı kaynaklarının üretim-dağıtım-pazarlama merkezleri niteliğindeki maden kentleri ile dönemin mübadele aracı olan gümüş sikkelerin basımının yapıldığı darphâne kentleri,
- Dönemin kültürel ve siyasal yapılanma farklılıkları kapsamında Türk-İslâm kolonizasyon faaliyetlerinin örgütlendiği dinsel etkinlik ya da propaganda merkezleri,
- Selçuklu sultan ya da emirleri tarafından vakıf kurumu yoluyla örgütlenen anıtsal-kamusal hizmet yapıları işlevindeki külliyeler yoluyla geliş(tiril)en kentler,
- Mesleki, dini ve ahlaki temellere dayanan Ahi örgütlenmelerinin kırsal ve kentsel alanlarda kurduğu tekke ve zaviyeler yoluyla gelişen Ahilik merkezleri,
- Göçebe yaşam geleneğinin Anadolu coğrafyasına aktarılmış mirası olarak mevsimlik yer değiştirme tercihleri ile Selçuklu kolonizasyon politikalarının yönlendirdiği, özellikle Uc olarak tanımlanan Bizans-Selçuklu sınır bölgelerindeki, mevsimlik yaylak ve kışlak alanları ile göçebe ve yarı-göçebe Türk kitlelerinin çeşitli teşviklerle iskân edildiği tarımsal üretim merkezleri olmak üzere işlevsel farklılıklara dayanan bir kademelenme gösterdiği belirlenmiştir.

Selçuklu kentler sisteminin mekânsal örgütlenmeleri olarak tanımlanan kentsel ve kırsal yerleşmelerde Türklerin egemen etnik unsur haline gelmesinin, başka bir ifadeyle, Türklerin Anadolu yerleşme zincirine katılmasının belirli bir süreç içinde gerçekleştiği ortaya konmuştur. Bu süreç, Türklerin fetihçi ya da askeri bir unsur olarak varlığı ve egemen sınıflar halinde Bizans kentlerinde yerleşmesi ya da göçebe Türkmen topluluklarının Bizans kentleri ile kurdukları temelde tarımsal-hayvansal el sanatları ürünlerinin değiş-tokuş ekonomisine dayandığı ve karşılıklı sosyal, kültürel ve ekonomik ilişkiler ağı kapsamında Bizans kentleri yakınında kurulan çadırlardan oluşan geçici nitelikteki yerleşme düzeninden süreç içinde kalıcı yerleşmelere dönüşmesi biçiminde olmuştur.

Bu yerleşim düzeninin kentsel alanlardaki yansımaları, Türk yerleşiminin Bizans kentinin yerini alması veya Selçuklu sultanları tarafından örgütlenen iskân faaliyetleri kapsamında yeni kentler kurulması biçiminde olmuştur. Kırsal alanlarda ise Orta Asya ve Horasan yöresinden gelen eren ya da derviş gibi dini şahsiyetlerin kırsal alanlarda kurduğu tekke ve zaviyeler çevresinde Türk kitlelerinin yerleşmesi ya da Selçuklu yönetiminin Anadolu'nun tarımsal üretimini arttırmak için uyguladığı yerleşme politikaları kapsamında fetih döneminde terkedilen Bizans kırsal yerleşmelerinde iskân edilmesi veya yeni kırsal yerleşmeler kurulması biçiminde gerçekleşmiştir.

Dolayısıyla, Türklerin Anadolu yerleşim zincirine katılması;

I. Göçebe ya da yarı-göçebe yaşam geleneğinden gelen Türklerin, Anadolu'nun yaylak ve kışlak alanlarında fetihçi unsurlar olarak

yerleştirilmesi ve süreç içinde köylü ya da çiftçi sınıflar olarak kırsal yerleşme ya da köylere geçiş,

II. Yerleşik yaşam geleneğinden gelen Türklerin geleneksel üretim faaliyetlerinde ve el sanatları uzmanlaşmış zanaatkâr sınıflar ya da fetihçi unsurlar niteliğinde askeri sınıflar olarak doğrudan kentlerde yerleşmesi,

III. Türk-İslâm kolonizasyon sürecinde göçebe ya da yarı-göçebe Türklerin, Bizans kentlerinin yakın çevresinde yerleşerek, karşılıklı sosyal, kültürel ve ekonomik ilişkiler kurdukları Bizans kentlerinde süreç içinde aşiret ya da boylar halinde mahalleler kurulması yoluyla kentlileşmiş topluluklar halinde yerleşmesi,

biçiminde bir süreç izlemiştir.

KAYNAKLAR

- ABÜ'L FARAC, G. (1945) *Abü'l Farac Tarihi*, I-II, Ankara.
- AKDAĞ, M. (1949) Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti, *TTK Belleteni* (XIII: 51); 497-571.
- AKDAĞ, M. (1995) *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, I, İstanbul.
- AKSARAYÎ (1943) *Anadolu Selçuki Devletleri Tarihi*, Ankara.
- AKSARAYÎ (2000) *Müsâmeretü'l Ahbar*, Ankara.
- ALAGÖZ, C. A. (1984) Türkiye Yer Adları Üzerine Bazı Düşünceler, *Türk Yer Adları Sempozyumu* (11-13 Eylül 1984), Ankara; 11-23.
- AL-MELİK AL-ZÂHİR (1941) *Baybars Tarihi*, II, İstanbul.
- ANONİM SELÇUK-NÂME (1952) *Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi III*, Ankara.
- ANONİM (1946) *Türkiye'de Meskûn Yerler Kılavuzu*, I, Ankara.
- ARIK, R. (2003) Kubâd-âbâd 2002 Yılı Kazı Çalışmaları, 25. Kazı Sonuçları Toplantısı, (2) 345-350.
- ARTUK, İbrahim (1977) Anadolu'da Maden Adı İle Anılan Şehirler Hakkında, *Koleksiyon Mecmuası* (3:32) 4-6.
- ARTUK, İ. ve ARTUK, C. (2003) Bazı İslâm Şehirlerinde Hangi Devletler Sikke Kesmiş ve Bu Şehirlere Ne Gibi İsimler Verilmiş, *TTK Belleteni* (LXVII:249) 421-446.
- ÂŞIKPAŞAOĞLU (1970) *Aşıkpaşaoğlu Tarihi (Tevârih-i Al-i Osman)*, Ankara..
- AYÇA, M. (1944-1945) *Anadolu'nun Tarihi Büyük Yolları*, yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul.
- BAKIR, A. (2001) Ortaçağ İslâm Dünyasında Dokuma Sanayi, *TTK Belleteni*, (LXIV: 241) 749-826.
- BARKAN, Ö.L. (1953) Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler, *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası* (15:1-4) 209-237.
- BAYAT, A.H. (1991) Anadolu Selçuklu Hastane Vakfiyelerinin Tek Örneği Olarak Sivas Dârüşşifası Vakfiyesi, *Türk Kültürü* (333) 5-19.

- BAYBURTLUOĞLU, Z. ve MADRAN, E. (1981) Anadolu'da 1308 M. Yılına Kadar Gerçekleştirilmiş Türk-İslâm Yapıları Üzerine Sayısal Sınamalar, VIII. Türk Tarih Kongresi (II), 941-949.
- BAYKARA, T. (1985) Selçuklu Çağında Konya'da Türkler ve Ermeniler, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumunu ile İlişkileri Sempozyumu*; 75-77.
- BAYKARA, T.(1996) Ulu cami: Selçuk Şehrinde İskânı Belirleyen Bir Kaynak Olarak, *TTK Belleteni* (LX:227); 34-59.
- BAYKARA, T. (1997) Selçuklular Devrinde İğdişlik ve Kurumu, *TTK Belleteni*, (LX:229); 681-693.
- BAYRAM, M. (1987) Selçuklular Zamanında Tokat Yöresinde İlmi ve Fikri Faaliyetler, *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu*; 30-36.
- BAYRAM, M. (1989) Selçuklular Zamanında Malatya'da İlmi ve Kültürel Faaliyetler ve Siyasi Boyutları, III. Battal Gazi ve Malatya Çevresi Halk Kültürü Sempozyumu; 66-74.
- BAYRAM, M. (1991) *Ahi Evren ve Ahi Teşkilatı'nın Kuruluşu*, Konya.
- BAYRAM, M. (1994) *Fatma Bacı ve Bacıyân-ı Rum (Anadolu Bacıları Teşkilatı)*, Konya.
- BAYRAM, S. ve KARABACAK, A. H.(1981) Sahib Ata Fahrü'd-din Ali'nin Konya İmaret ve Sivas Gök Medrese Vakfiyeleri", *Vakıflar Dergisi* (XIII); 31-61.
- BRAND, C. M. (1989) The Turkish Element in Byzantine; Eleventh-Twelfth Centuries, *Dumbarton Oaks Papers* (43); 1-25.
- BRATIANU G. I. (1929) *Recherches Sur Le Commerce Genoıs Dans La Mer Noire Au XIII. Siecle*, Paris.
- BUNİYATOV, Z. M. (1991) 12.-13. Yüzyıllarda Azerbaycan'la Küçük Asya Arasında Karşılıklı İlişkilerin Öğrenilmesinde Kafkasya'da Bulunan Anadolu Selçukluları Sikkelerinin Bir Kaynak Olarak Önemi, X. Türk Tarih Kongresi (II); 1001-1012.
- BUSCH, W. (1983) 14. / 15. Yüzyılda Kudüs'e Giden Alman Hacıların Türkiye İzlenimleri, *TTK Belleteni* (XLVI:183) 509-533.
- BUSSE, H. (1978) Kaykubâdiyya, *The Encyclopaedia of Islam* (IV), 818.
- CAHEN, C. (1955-1956) Selçuki Devletleri Feodal Devletler midir?, *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası* (XVII:1-4); 348-358.
- CAHEN, C. (1962) The Turks in Iran and Anatolia Before The Mongol Invasion, *A History of The Crusades-The Later Crusades (1189-1311)*, II/XIX, University of Pennsylvania Press, London, 661-692.
- CAHEN, C. (1968) Ibn Sa'id Sur L'Asie Mineure Seldjuquide, *A.Ü. DTCTF Tarih Araştırmaları Dergisi* (IV: 10-11); 41-50.
- CAHEN, C. (1986) İktâ, *The Encyclopaedia of Islam*, V; 1088-1091.
- CAHEN, C. (2001) *The Formation of Turkey; The Seljukid Sultanate of Rum: Eleventh to Fourteenth Century*, London.
- CANDAR, A.A.A. (1934) *Türklüğün Kökleri ve Yayılışı*, İstanbul.
- CENÂBÎ (2000) Cenâbî'ye Göre Anadolu Selçukluları", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* (36); 213-259.

- CLARKE, H.(1867) On The Topographical Nomenclature of Turkish Asia Minor, *Antropological Review* (5), clxxxi-clxxxii.
- CRANE, H. (1993) Notes on Saldjuq Architectural Patronage in Thirteenth Century Anatolia, *Journal of the Economic and Social History of the Orient* (XXXVI), 1-57.
- CUNBUR, M. (1986) Ahilerin Kurduğu Yerleşim Merkezleri, *Türk Kültürü* (277) 312-319.
- ÇAĞATAY, N. (1997) *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, TTK Yayınları, Ankara.
- ÇULPAN, C. (1975) *Türk Taş Köprüleri*, TTK Yayınları, Ankara.
- DE CLAVIJO, R. G. (1993) *Anadolu, Orta Asya ve Timur: Timur Nezdinde Gönderilen İspanyol Sefiri Clavijo'nun Seyahat ve Sefaret İzlenimleri*, Ses Yayınları, İstanbul.
- DE PLANHOL, X. (1968) *Les Fondements Geographiques de l'Histoire de l'Islam*, Nouvelle Bibliotheque Scientifique Dirigee par Fernand Barudel, Paris.
- DELİLBAŞI, M. (1983) Ortaçağda Türk Hükümdarları Tarafından Batılılara Ahidnâmelerle Verilen İmtiyazlara Genel Bir Bakış, *TTK Belleteni* (XLVII:185); 95-97.
- DELİLBAŞI, M. (1987) Anadolu Selçukluları ve Beylikler Döneminde Batı ile Ticari İlişkilere Genel Bir Bakış, *Tarihte Türk Devletleri* (II), Ankara; 481-483.
- EDHEM, H. (1982) *Kayseri Şehri; Selçuklu Tarihinden Bir Bölüm*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- EFLÂKÎ, A. (1986) *Menâkıbü'l Arifin (Ariflerin Menkibeleri)*, I-II, Remzi Yayınları, Ankara.
- EICKHOFF, E. (1972) Friedrich Barbarossa Anadolu'da, *VII. Türk Tarih Kongresi* (I), 269-280.
- ERDEM, T.(1935) Yenişar, *Ün Dergisi*, (2:18), 254-256.
- ERDMANN, K. (1961) Die Sonderstellung Der Anatolischen Moschee Des XII. Jahrhunderts", *The First International Congress of Turkish Arts*; 94-101.
- ERDMANN, K. (1961) *Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts*, Berlin.
- ERKİLETLİOĞLU, H.ve GÜLER, O. (1996) *Türkiye Selçuklu Sultanları ve Sikkeleri*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri.
- ERZİ, A. S. (1950) Türkiye Kütüphanelerinden Notlar ve Vesikalar, *TTK Belleteni*, (XIV:53); 95-99.
- EYİCE, S. (1969) Çorum'un Mecidözünde Aşık Paşaoğlu Elvan Çelebi Zaviyesi, *Türkiyat Mecmuası*, (XV), 211-246.
- GORDLEVSKI, V. (1988) *Anadolu Selçuklu Devleti*, Ankara.
- GÖLPINARLI, A. (1941) XIII.-XIV. Asırda Anadolu'da İçtimai Hayat ve Türk Kültürü, *Konya Dergisi* (36); 39-48.
- GÖLPINARLI, A.(1950) İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı ve Kaynakları, *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası* (XI:1-4); 3-359.

- GÜLENSOY, T.(1999) Orta Asya Türk Yer Adlarının Anadolu'daki İzleri, *XII. Türk Tarih Kongresi (II)*; 365-376.
- GÜNALTAY, Ş.M.(1943) Selçuklular'ın Horasan'a İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dini Durumu, *TTK Belleteni (VIII:25)*; 59-99.
- HAMMOND, M. (1972) *The City in the Ancient World*, Harvard University Press, Cambridge.
- HASLUCK, F. W. (1973) *Christianity and Islam under the Sultans (I-II)*, Octagon Books Press, New York.
- HEYD, W. (1975) *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi (I)*, TTK Yayınları, Ankara.
- HONIGMANN, E. (1970) *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- HÜSEYNOF, R. (1981) XI.-XII. Yüzyılda Önyasya'da Askeri-Feodalite Müessesesi-Uclar, *VIII. Türk Tarih Kongresi (II)*; 725-740.
- IBN BATUTA (1929) *Ibn Battûta Travels in Asia and Africa; 1325-1354*, George Routledge and Sons Limited Press, London.
- IBN BİBİ (1941) *Anadolu Selçuki Devleti Tarihi (Farsça Muhtasar Selçuk-Nâme)*, Uzluk Basımevi, Ankara.
- IBN BİBİ (1996) *El Evamirü'l-Ala'ıye Fil Umuri'l-Ala'ıye (Selçuk Nâme)*, TTK Yayınları, Ankara.
- İLTER, F. (1978) *Osmanlılara Kadar Türk Taş Köprüleri*, Karayolları Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara.
- İMADEDDİN AL-İSFAHÂNİ (1943) *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara.
- JANSKY, H. (1950) Selçuklu Sultanlarından Birinci Alâaddin Keykubad'ın Emniyet Politikası, *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Zeki Velidi Togan'a Armağan*; 117-126.
- KAFESOĞLU, İ. (1979-1980) Anadolu Selçuklu Devleti Hangi Tarihte Kuruldu?", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi (10-11)*; 1-28.
- KARAMAĞARALI, H. (2002) Büyük Bir İlim ve Sanat Merkezi: Ahlat, *Türkler (7)*; 800-806.
- KAYAOĞLU, İsmet (1985) Selçuklu Vakıflarına Genel Bir Bakış, *2. Vakıf Haftası*; 22-25.
- KAYMAZ, N. (1964) Anadolu Selçuklularının İnhitatında Devlet Mekanizmasının Rolü-I", *A.Ü. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi (II: 2-3)*; 91-156.
- KESSLER, G. (1935) Şehirin Tarihi ve Sosyal Fonksiyonu, *İ.Ü. Hukuk Fakültesi Mecmuası (4)*; 524-534.
- KIRZIOĞLU, M.F. (1970) Selçukluların Ani'yi Fethi ve Buradaki Selçuklu Eserleri, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi (II)*; 111-139.
- KOCA, S. (1994) Türkiye Selçuklu Devleti Hükümdarlarının Aldıkları ve Kullandıkları Hakimiyet ve Hükümdarlık Sembolleri, *III. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri*; 149-161.
- KÖHNEN, G. (1965) *Dünya Ekonomi Tarihi; Başlangıcından Bugüne*, Varlık Yayınları, İstanbul.

- KÖPRÜLÜ, M.F.(1331) Selçukiler Zamanında Anadolu'da Türk Medeniyeti, *Milli Tettebular Dergisi* (II:5); 193-232.
- KÖPRÜLÜ, M.F. (1931) Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülâhazalar, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası* (I), 165-313.
- KÖPRÜLÜ, M.F.(1942) Vakfa Ait Tarihi İstilahlar; Ribât, *Vakıflar Dergisi* (II); 267-278.
- KÖPRÜLÜ, M.F.(1977) Türk-İslâm Devletlerinde Resmi Posta ve İstihbarat Teşkilatı", *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 321-339.
- KÖPRÜLÜ, M.F. (1984) *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- KÖPRÜLÜ, M.F. (1999) *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, TTK Yayınları, Ankara.
- KÖYMEN, M.A.(1964) Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II, A.Ü. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi (II:2-3); 303-380.
- KÖYMEN, M.A. (1988) Selçuklu Hükümdarı Büyük Alâaddin Keykubad ve Anadolu Savunması, *TTK Belleteni* (LII: 205); 1539-1545.
- KÖYMEN, M.A. (1988) Selçuklu Ordusu, *TTK Belleteni* (LII:202); 91-99.
- KUBAN, D.(1970) Ortaçağ Anadolu-Türk Sanatı Üzerine Gözlemler", *Malazgirt Armağanı*, TTK Yayınları, Ankara; 103-117.
- KUBAN, D. (1993) *Batıya Göçün Sanatsal Evreleri (Anadolu'dan Önce Türklerin Sanat Ortaklıkları)*, Cem Yayınları, İstanbul.
- KUBAN, D. (2001) Selçuklu Sanat Dünyası, *Alâaddin'in Lambası: Anadolu'da Selçuklu Çağı Sanatı ve Alâaddin Keykubad*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- LAURENT, J. (1988) Rum (Anadolu) Sultanlığının Menşei ve Bizans, *TTK Belleteni* (LII:202); 219-226.
- LE STRANGE (1926) Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I, *Türk Yurdu* (XVIII:2); 82-88.
- LINDNER, R.P.(1988) A Silver Age in Seljuk Anatolia, *Türk Nümizmatik Derneği'nin 25. Kuruluş Yılında İbrahim Artuk'a Armağan*, Türk Nümizmatik Derneği Yayınları, İstanbul; 267-274.
- LINDNER, R.P. (2000) *Ortaçağ Anadolu'sunda Göçebeler ve Osmanlılar*, İmge Yayınları, Ankara.
- MADRAN, E. (2003) Anadolu'da 1300 M. Yılına Değın Yapılmış Türk-İslâm Yapıları Envanteri Üzerine Bir Deneme, VI. *Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Sempozyumu*; 551-562.
- MARTIN, M. E. (1980) The Venetian-Seljuk Treaty of 1220, *English Historical Review* (95:375); 321-330.
- MEINECKE, M. (1986) Kubâdâbâd, *The Encyclopaedia of Islam* (V); 285-286.
- MELIKOFF, I. (2000) İlk Osmanlıların Toplumsal Kökeni, *Osmanlı Beyliği (1300-1389)*, 149-172, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.
- MÜNECCİMBAŞI, A.b.L. (1935) *Müneccimbaşıya göre Anadolu Selçukileri*, Türkiye Yayınları, İstanbul.

- MÜNECCİMBAŞI, A.b.L. (2001) *Camiü'd-Düvel-Selçuklular Tarihi; Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, II, Akademi Yayınları, İzmir.
- NEŞRÎ, M.(1987) *Kitâb-ı Cihan-Nümâ (Neşrî Tarihi)*, TTK Yayınları, Ankara.
- NİZAMÜ'L MÜLK (1998) *Siyaset-nâme*, Dergah Yayınları, İstanbul.
- OCAK, A.Y. (1978) Emirci Sultan Zaviyesi; XIII. Yüzyılın İlk Yarısında Anadolu (Bozok)'da Bir Babai Şeyhi: Şeref'ud-Din İsmail b.Muhammed, *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi* (9); 129-208.
- OCAK, A.Y.(1991) Onüçüncü-Onbeşinci Yüzyıllarda Anadolu'da Türk-Hıristiyan Dini Etkileşimler ve Aya Yorgi (Saint Georges) Kültü, *TTK Belleteni* (LV:214); 661-673.
- OCAK, A.Y.(2002) XIII.-XVI. Yüzyıllarda Anadolu Şehirlerinde Dini-Sosyal Hayat, *Kentte Birlikte Yaşamak Üstüne*, Demokrasi Kitaplığı Yayınları, İstanbul; 77-107.
- ORAL, M.Z.(1953) Kayseri'de Kubadiye Sarayları: Anadolu'da Selçuk Sarayları, *TTK Belleteni* (XVII:68); 501-517.
- ORAL, M.Z. (1962) Aksaray'ın Tarihi Önemi ve Vakıfları, *Vakıflar Dergisi* (V), 223-240.
- ORTAYLI, İ. (2000) *Türkiye İdare Tarihine Giriş*, Turhan Yayınları, Ankara.
- ÖGEL, S. (1989) Anadolu'nun Selçuklu Çehresi, *Türkiyemiz Dergisi* (59); 4-11.
- ÖNEY, G. (1971) *Ankara'da Türk Devri Dini ve Sosyal Yapıları*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- ÖZCAN, K. (2005) *Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yerleşme Sistemi ve Kent Modelleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya.
- ÖZCAN, K. (2006) Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yerleşme Tipolojileri-I, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (6: 1); 205-224.
- ÖZERGİN, M.K. (1959) *Anadolu Selçukluları Çağında Anadolu Yolları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul.
- ÖZERGİN, M.K.(1965) Anadolu'da Selçuklu Kervansarayları", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* (XV:20); 141-170.
- ÖZTÜRK, M. (2001) *Anadolu Erenlerinin Kaynağı; Horasan*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- PITCHER, D.E. (1999) *Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- POLAT, M.S. (2004) *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası; Karacuk'tan Aziz George Kolu'na*, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- PRICE, P.(1956) *A History of Turkey; from Empire to Republic*, George Allen and Unwin Limited Press, London.
- RAMSAY, W.M. (1906) The War of Moslem and Christian For The Possession of Asia Minor, *Contemporary Review* (90); 6-7.
- ROGERS, J.M.(1976) Waqs and Patronage in the Seljuk Anatolia; The Epigraphic Evidence, *Anatolian Studies* (XXVI); 69-103.

- RUBEN, W. (1947) Anadolu'nun Yerleşme Tarihi İle İlgili Görüşler, *A.Ü. DTCF Dergisi*, (V: 4); 368-391.
- SAHİLLİOĞLU, H. (1969) İkinci Keykavus'un Bir Mülk-Nâmesi, *Vakıflar Dergisi* (VIII), 57-65.
- SAHİLLİOĞLU, H. (1993) Darphâne, *İslâm Ansiklopedisi* (8); 501-505.
- SAINT QUENTIN, S. de (1965) *Histoire des Tartares*, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris.
- SCHEINHARDT, H. (1976) Türk Yer İsimlerinde Halk Etimolojisinin Dilcilik Yönünden Sınıflandırılması Üzerine Bir Deneme, *Uluslararası Folklor ve Halk Edebiyatı Semineri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Konya; 99-100.
- SEDILLOT, R. (1983) *Dünya Ticaret Tarihi; Değiş-Tokuştan Süpermarkete Tarih Boyunca Tacirlerin ve Ticaretin Öyküsü*, Cep Kitapları Yayınları, İstanbul.
- SHAW, S.J. (1985) *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey; Empire of the Gazis, The Rise and Decline of the Ottoman Empire: 1280-1808, I*, Cambridge University Press, London.
- SOLAKIAN, A. (1923) *Les Richesses Naturelles et Economiques de L'Asie Mineure; Asie Mineure-Armenie-Caucase-Mesopotamie-Palestine-Syrie*, Grande Librairie Mondiale, Constantinople.
- SÜMER, F. (1960) Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?, *TTK Belleteni* (XXIV:96); 567-594.
- SÜMER, F. (1962) Ağaçeriler, *TTK Belleteni* (XXVI:103); 521-528.
- SÜMER, F. (1967) The Turks in Eastern Asia Minor in the Eleventh Century, *Proceedings of the XII.th. International of Byzantine Studies*, Oxford University Press, London; 439-441.
- SÜMER, F. (1969) Anadolu'da Moğollar, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* (I); 1-147.
- SÜMER, F. (1985) Selçuklu Tarihinde İğdişler, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* (35), 9-23.
- SÜMER, F. (1986) Ahlat Şehri ve Ahlat-Şahlar, *TTK Belleteni* (L:197); 447-489.
- SÜMER, F. (1992) *Çepniler: Anadolu'daki Türk Yerleşmesinde Önemli Rol Oynayan Bir Oğuz Boyu*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.
- SÜRYANİ MİHÂİL (1944-1945) *Süryani Patrik Mihâil'in Vakâyinâmesi (1042-1195)*, TTK Kütüphanesi Basılmamış Tercüme, tercüme no: 44.
- T'SERSTEVENS, A. (1955) *Le livre de Marco Polo ou Le Devisement du Monde*, Rue Huygens, Paris.
- TAESCHNER, F. (1954) İslâm Ortaçağında Futuvva (Fütüvvet Teşkilatı), *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası* (XV:1-4); 1-32.
- TAESCHNER, F. (1959) Die Ent Wicklung Des Wegenetzes und Des Verkehres Im Turkischen Anatolien, *Anadolu Araştırmaları* (1: 2); 169-193.
- TAESCHNER, F. (1981) *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yolları*, TTK Kütüphanesi Basılmamış Tercüme, tercüme no:131.

- TANERİ, A. (1966) Müsâmeretü'l Ahbâr'ın Türkiye Selçukluları Devlet Teşkilatı Bakımından Değeri", *A.Ü. Tarih Araştırmaları Dergisi* (IV:6-7); 127-171.
- TEKİNDAĞ, Ş. (1949) Alâaddin Keykubad ve Halefleri Zamanında Selçuklu-Küçük Ermenistan Hudutları", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* (I:1); 29-34.
- TEMİR, A. (1989) *Caca Oğlu Nur El-Din'in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi*, TTK Yayınları, Ankara.
- TOGAN, A. Z.V. (1931) Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası* (1); 1-42.
- TÖNÜK, V.(1945) *Türkiye'de İdare Teşkilatı'nın Tarihi Gelişimi ve Bugünkü Durumu*, I, İçişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- TUDELALI BENJAMİN-RATISTONLU PETACHIA (2001) *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyâhın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, Kaknüs Yayınları, İstanbul.
- TUNA, K.(1987) *Şehirlerin Ortaya Çıkış ve Yaygınlaşması Üzerine Sosyolojik Bir Deneme*, Doçentlik Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul.
- TUNCEL, M.(1980) Türkiye'de Kent Yerleşmelerinin Tarihçesine Toplu Bir Bakış, *İ.Ü. Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, 23; 123-160.
- TURAN, O.(1946) Selçuk Kervansarayları, *TTK Belleteni* (X:39); 471-496.
- TURAN, O. (1947) Selçuk Devri Vakfiyeleri-I, Şemseddin Altun-Aba Vakfiyesi ve Hayatı, *TTK Belleteni* (XI:42); 197-221.
- TURAN, O. (1948) Selçuk Devri Vakfiyeleri-III, Celaleddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri, *TTK Belleteni* (XII:45); 17-145.
- TURAN, O. (1948a) Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku, *TTK Belleteni* (XII:45); 549-574.
- TURAN, O. (1950) II. İzzeddin Keykavus'a Aid Bir Temlik-Nâme, 60. *Doğum Yılı Münasebetiyle Zeki Velidi Togan'a Armağan*, Maarif Yayınları, İstanbul; 157-158.
- TURAN, O. (1951) Selçuklular Zamanında Sivas Şehri, *A.Ü. DTCF Dergisi* (9:4); 364-365.
- TURAN, O.(1953) Selçuk Türkiye'si Din Tarihine Dair Bir Kaynak, 60. *Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*, Ankara Üniversitesi Yayınları, İstanbul; 531-564.
- TURAN, O. (1959) L'islamisation Dans La Turquie Du Moyen Age, *Studia Islamica* (X); 137-152.
- TURAN, O. (1964) Ortaçağlarda Türkiye-Kıbrıs Münasebetleri, *TTK Belleteni* (XXVIII:110); 214-220.
- TURAN, O. (1971) *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Turan Neşriyat Yurdu Yayınları, İstanbul.
- TURAN, O. (1988) *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, TTK Yayınları, Ankara.
- TURAN, O. (1988a) İktâ, *İslam Ansiklopedisi* (5:II); 951-959.
- TURAN, Ş. (1990) *Türkiye-İtalya İlişkileri; Selçuklular'dan Bizans'ın Sona Erişine Kadar*, Metis Yayınları, İstanbul.

- TÜTENK, A.A. (1972) Belisırma Deresinde Freskli St. Georges (Kırk Damaltı) Kaya Kilisesinde Son Konya Selçuklu Sultanı Mesud II İle İlgili Rumca Kitabe, *VII. Türk Tarih Kongresi* (I); 381-382.
- ULUÇAY, Ç. (1946) Makalat-ı Seyyid Harun, *TTK Belleteni* (X:40); 749-778.
- UZUNÇARŞILLI, İ.H. (1933) 13. ve 14. Asırlarda Anadolu'da Ticaret, *Ülkü Mecmuası* (I:4); 287-291.
- UZUNÇARŞILLI, İ.H. (1988) *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*, TTK Yayınları, Ankara.
- ÜLKEN, H.Z. (1971) Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği, *Vakıflar Dergisi* (IX); 13-37.
- ÜLKEN, H.Z. (1973) Türkiye Tarihinde Sosyal Kuruluş ve Toprak Rejiminin Gelişmesi, *Vakıflar Dergisi* (X); 1-62.
- ÜLKÜTAŞIR, M.Ş. (1937) Sinop'ta Selçukiler Zamanına Ait Tarihi Eserler, *Yeni Türk Mecmuası*, (5:56); 1050-1053.
- ÜLKÜTAŞIR, M.Ş. (1938) Sinop'ta Selçukiler Zamanına Ait Tarihi Eserler, *Yeni Türk Mecmuası*, (6:69); 342-346.
- ÜNSİ (1942) *Selçuk Şehnâmesi*, Ülkü Basımevi, Konya.
- VON RUBRUCK, W. (2001) *Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)*, Ayışığı Kitapları, İstanbul.
- VRYONIS, S. (1962) The Question of the Byzantine Mines, *Speculum* (37), 1-18.
- VRYONIS, S. (1968) Byzantium and Islam Seven-Seventeenth Century, *East European Quarterly* (2: 3); 205-240.
- VRYONIS, S. (1971) Byzantine Attitudes toward Islam during the Late Middle Ages, *Greek, Roman and Byzantine Studies* (12: 2); 263-286.
- VRYONIS, S. (1981) Nomadization and Islamization in Asia Minor, *Byzantina kai Metabuzantina; Studies on Byzantium, Seljuks and Ottomans* (II:IV); 42-71.
- WITTEK, P. (1936) Bizans-Selçuk Münasebetleri, *Ülkü Mecmuası* (8: 44); 149-152.
- WITTEK, P. (1963) Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşunda Türk Aşiretlerin Rolü, *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* (XIII:17-18); 265-266.
- WITTEK, P. (1969) Bizanslılardan Türklere Geçen Yer Adları, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* (I); 225-228.
- WITTEK, P. (1999) *Menteşe Beyliği*, TTK Yayınları, Ankara.
- WITTEK, P. (1971) *The Rise of The Ottoman Empire*, The Royal Asiatic Society Press, London.
- WOLPER, E.S. (1995) The Politics of Patronage: Political Change and the Construction of Dervish Lodges in Sivas, *Muqarnas: An Annual on Islamic Art and Architecture*, 12; 39-47.
- WOLPER, E.S. (2000) *Khidr, Elwan Çelebi and the Conversion of Sacred Sanctuaries in Anatolia*, *The Muslim World* (Special Issues: Sufi Saints and Shrines in Muslim Society) 90 (3-4); 309-322.

- WOLPER, E.S. (2003) *Cities and Saints; Sufism and the Transformation of Urban Space in Medieval Anatolia*, Pennsylvania University Press, Pennsylvania.
- YEDİYILDIZ, B. (1984) Türkiye’de Yer Adı Verme Usulleri, *Türk Yer Adları Sempozyumu* (11–13 Eylül 1984), Ankara; 25-41.
- YAKUBOVSKI, A. (1952) IX. ve X. Asırlarda İtil ve Bulgar’ın Tarihi Topografisi Meselesine Dair, *TTK Belleteni*, (XVI:62); 273-297.
- YİNANÇ, M.H.(1944) *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I, Anadolu’nun Fethi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- YİNANÇ, R. (1982) Selçuklu Medreselerinden Amasya Hilafet Gazi Medresesi ve Vakfiyesi, *Vakıflar Dergisi* (XV); 5-14.
- YİNANÇ, R.(1984) Kayseri ve Sivas Darüşşifalarının Vakıfları, *TTK Belleteni* (XLVIII:189-190); 299-307.

Received: 17.05.2006

Keywords: Anatolia; Seljuks; spatial hierarchy; urban network.

URBAN NETWORK AND SPATIAL HIERARCHY IN ANATOLIA DURING SELJUK PERIOD

As a result of the founding of the Anatolian Seljuk, Turks participated in the settlement pattern of Anatolia in the end of the 11th century. The Anatolian Seljuk State was not only a tribal confederation comprised of Turcoman nomadic groups or subgroups from Central Asia and Iran, but also the synthesis of the Christian–Byzantine social, cultural, economic institutions with the synthesis of the social and cultural values which were based on the sedentary or nomadic life styles of Turks transferring from Central Asia and Iran to Anatolia.

The Seljuks organized the urban network in Anatolia that they were based on the potential and dynamics of the international and regional trade of Anatolia. It is considered that urban network and its spatial elements as the towns were organized in a hierarchical order in terms of the functional and spatial identities. And also, spatial background of urban network was based on the colonization or land use policies transferring from the traditions of Turkish-Islamic States in Central Asia and Iran to Anatolia.

This study attempts to define the urban network and spatial hierarchy in Anatolia during Seljuk period named as early Turkicization-Islamization process. Within this scope, the meaning of the concept of “the urban network” is conceived as the spatial results of the impacts of the not only military conditions and political relationships but also social, cultural and economic symbiosis between Byzantine and Seljuk on the Anatolia. Also, the concept of “spatial hierarchy” refers to the hierarchical system in which the towns and cities were organized as functionally.

In order to determine the urban network in Anatolia during Seljuk period, in terms of research sources and its methodology, it is considered that the use of original historical and manuscript sources should be supported with their spatial dimension. Within this of the study framework, it is also considered that, urban network in Anatolian during Seljuk period is defined by using the maps based on the manuscript sources and archaeological or architectural ruins.

The chronological framework of this study was extending from as the end of the 11th century, when the political and administrative system of Anatolian Seljuk State began to develop, to the end of the 13th century, the period of the Ilkhanid which began to form after the end of the Seljuk period.

